

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

સંચયન- ૯

Preserve and spread Gujarati literature through digitization

સંચયન

એકત્ર ફાઉન્ડેશન
સંચયન -ઈ-સામયિક

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy
Flowood, MS 39231 - USA
email : atulraval@ekatrafoundation.org
phone: 704-756-1325

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

સંપાદક : રમણ સોની

૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, જૂનો પાદરા રોડ
વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
e-mail : ramansoni46@gmail.com
phone : 91-9228215275

મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની

લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ

NAVIGATION નેવિગેશન

અનુક્રમમાંની કોઈપણ કૃતિ - કવિતા,
વાર્તા, વ. -પસંદ કરીને તમે જોવા ઇચ્છતા
હો તો અનુક્રમની એ વિગત પર માઉસ
મૂકીને ક્લિક કરવાથી સીધું જ એ પાના
પર જઈ શકાશે.

www.ekatramagazines.com

અમારી પ્રવૃત્તિઓનું એક નવું સોપાન

ઈ-મેઈલના માધ્યમથી અમે એને
તમારા સુધી પહોંચાડી રહ્યા છીએ.
જેને જેને 'સંચયન' મેળવવામાં રસ હોય એમના
ઈ-મેઈલ અમને જણાવશો

સૌ મિત્રો એને અમારી વેબસાઈટ
પર પણ વાંચી શકશે
તમારાં સૂચનો અને પ્રતિભાવો
જરૂર જણાવશો

અમારાં સૌનાં
email અને સરનામાં અહીં મૂકેલાં જ છે.
આભાર અને સ્વાગત

સંચયન ૯

અ નુ ક્ક મ

સંપાદકનું કથન ૪	૬ સદાકાળ ગુજરાત (કાવ્ય)
હરકિસન મહેતા (વ્યક્તિ-ચિત્ર) ૭	૧૪ મંડળી મળવાથી થતા લાભ (નિબંધ)
કાવ્ય-સપ્તક (કાવ્યો) ૧૮	૨૩ 'ગાલ્લું' કાવ્ય વિશે (આસ્વાદ)
લિફ્ટ કરા દે (હાસ્ય-લેખ) ૨૬	૩૩ ગૂંચ (લઘુ કથા)
લાયબ્રેરીમાં પુસ્તક (કાવ્ય) ૩૪	૩૬ ખોલકી (વાર્તા)
હાઈકુ-સપ્તક (કાવ્યો) ૪૨	૪૪ ચલે પુરવૈયા (પ્રવાસ)
દૂરથી નજીક સુધી(વાર્તા) ૪૮	૫૪ સામ્રાજ્ય (વિચાર-ચર્ચા)
આ અંકના લેખકો ૫૭	૫૮ 'એકત્ર'નો ગ્રંથ-ગુલાલ

ચિત્રવિધિકા: Surreal Worlds ૧૩, ૩૨, ૪૧, ૪૩, ૫૩

વિશે-

ખબરદાર ૬	૭ વિનોદ ભટ્ટ
નર્મદ ૧૪	૧૮ પ્રિયકાન્ત મણિયાર
પરાગ મ. ત્રિવેદી ૨૬	૩૩ રેખા સરવૈયા
અજય સરવૈયા ૩૪	૩૬ સુન્દરમ્
સ્નેહરશ્મિ ૪૨	૪૪ દિલીપ ઝવેરી
અશ્વિની બાપટ ૪૮	૫૪ રમેશ બી. શાહ
રમણ સોની ૪, ૨૩	૧૩... Gediminas Pranckevicius

સંપાદકનું કથન
– રમાણ સોની

બોલાતી ગુજરાતી અને લખાતી ગુજરાતી

મિત્રો,

ભાષાનું સૌથી પહેલું કામ કયું ? તમારી લાગણીને ને તમારા વિચારને તરત બીજા સુધી પહોંચાડવાનું. ગુજરાતી ભાષા બોલતા સમાજમાં ‘બેટા, આ સફરજન ખા’ કે ‘બેટા, આ એપલ ખા’ કે ‘બેટા, આ એપલ ઈટ કર’ એવું કોઈપણ વાક્ય તરત અર્થ પહોંચાડી શકે છે. કેમકે ગુજરાતી બોલનારાઓમાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી એવી દ્વિ-ભાષિકતાનો વ્યવહાર છે. અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતાં બાળકો વર્ગમાં અંગ્રેજી અને હિંદી પહેલાં શીખે છે, ગુજરાતી પછી! વળી એ વર્ગમાં મરાઠી, હિંદી ભાષી બાળકો પણ હોવાનાં. એટલે ‘હું વિચારું છું કે –’ ની સાથે સાથે ‘હું સોચું છું કે –’ પણ સાંભળવા મળવાનું ને આવો વાણી-વ્યવહાર કશા અવરોધ વિના ચાલવાનો. પોતાની નાની પુત્રીને ‘દીકુ, મારી ફીંગર ઝાલ’ એમ તળપદી બોલી સાથે અંગ્રેજી શબ્દો ‘મીક્સ’ કરીને કહેતી મા-ની વાત દીકરી તરત સમજી જાય છે ને માની આંગળી પકડી લે છે. અરબી-ફારસી-ઉર્દૂ ના શબ્દો તો છેક ૧૫મી સદીથી ગુજરાતીમાં ભળતા રહ્યા છે તેથી આપણને ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે રકાબી, ખ્યાલો, દરવાજો, જરૂર મહેમાન, નજર, હવા, એવા એવા શબ્દો ‘ગુજરાતી’ના નથી! આવી ભેળસેળ ભાષામાં સાવ એક-રૂપ તો થતી નથી, પણ ચાલી જાય છે. વાણી-વ્યવહાર કરનારું વર્તુળ જેમ નાનું, એમ આવી ભેળસેળ વધુ ચાલી જાય. સારો લેખક કે પ્રોફેસર પણ, બને કે, ઘરમાં તો પોતાની કાઠિયાવાડી કે ચરોતરી કે ઉત્તર ગુજરાતની કે સૂરતી ભાષા બોલતો હોય. બાળકોની, સ્ત્રીઓની, પુરુષોની નાની-નાની મિત્રમંડળીઓમાં પણ પોતાની પ્રાદેશિક બોલી, શિષ્ટ ભાષા, હિન્દી, અંગ્રેજીનું ક્યુંબર સ્વાદપૂર્વક બોલાતું હોય છે. કેમકે બોલવું-સાંભળવું એટલે પોતાની વાત તરત સામેનાને પહોંચાડવી – આ સંક્રમણ (ઓહ, કમ્યુનિકેશન કહેવું જોઈએ!) નિરાંતે ચાલતું હોય છે.

પછી મોટી મંડળીમાં – કોઈ સભામાં કે કોઈ મોટા મેળાવડામાં કે સમારંભમાં બોલનારની ભાષા વધુ સભાનતાવાળી, શિષ્ટ બનતી જાય. ત્યાં બોલી-ખાસિયતો ટાળીને માણસો સહુની ભાષામાં – સહુને માન્ય હોય એવી ભાષામાં – બોલવાના. અને વળી સંભાસંચાલક કે વક્તા કે વર્ગમાં શિક્ષક વધુ કાળજીવાળી – વધુ શિષ્ટ – ભાષા બોલવાનો.

ભાષા સામાજિક વ્યવહારનો જ એક ભાગ – ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ છે, એટલે બોલનારમાં એવી કુશળતા, એવો શિષ્ટાચાર (શિષ્ટ આચાર) આપમેળે જ આવી જવાનો. જેમ કે, જેવું ભાષાનું, એવું કપડાંનું – ઘરમાં બંડી-લેંઘો પહેરીને ફરતો

માણસ, શેરીમાં કે સોસાયટીમાં નીકળે ત્યારે ઉપર ઝલ્મો કે શર્ટ લગાવી લે. બહાર જાય ત્યારે અસ્ત્રીવાળાં કપડાં, ને લગ્ન જેવા સમારંભમાં વળી નવાં – ભપકાદાર કપડાં. આ પણ એક રીતે તો આપમેળે જ હોય છે ને ? પહેર્યે કપડે કંઈ લગ્ન સમારંભમાં પહોંચી જવાય છે? એ જ રીતે જેવો પ્રસંગ તેવી ભાષા. પણ આ જે ‘આપમેળે’ લાગે છે તે શિષ્ટાચાર બાળપણથી સાંભળી-સાંભળીને, જોઈજોઈને અંદર ઊતરી ગયેલો હોય છે.

પણ લખાતી ભાષા, લખવાની ભાષા આ જ રીતે સાવ આપમેળે હોતી નથી, હોવી પણ ન જોઈએ. લખવાની ભાષાની એક પોતાની રીત, એક ચોક્કસ શિસ્ત હોય છે ને એ કેળવવી પડે છે – બીજાનું વાંચીને શીખવી પડે છે કે બીજાની (શિક્ષકની કે મોટારાની) મદદથી, તાલીમ લઈને, શીખવી પડે છે.

પણ ઘણા માણસો લખે છે તે પણ ‘આપમેળે’! જેવું બોલીએ, એવું લખીએ – તો તો એ અણઘડ લાગે, એટલું જ નહીં, વાંચનારા કંઈ તમારી સામે નથી ઊભા, જે રીતે સાંભળનારા ઘણુંખરું તમારી સામે હોય છે. પરંતુ દૂર બેઠેલા માણસનેય, તમારું લખેલું ‘સમજાવું’ જોઈએ – એટલું જ નહીં, એ એને ચોખ્ખું, સફાઈદાર, સ્પષ્ટ ને ‘શિષ્ટ’ લાગવું જોઈએ.

આપણા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ – નિશાળના જ નહીં કોલેજના પણ! – બોલે છે એવું જ લખે છે. ‘આપડી ગુજરાતી ભાષા’, કે પછી ‘મેં આયો તો તારે ઘરે પણ તું ન તો’ ‘ગુજરાતી શાહિત્યમાં મેઘાણી બૌ અચ્છા કવિ બની ગયા’ એવું એવું – ને એથી ય ચડે એવું રમૂજ રમૂજ – એ લોકો લખતા હોય છે.

પરંતુ, તમે માનશો ? આપણા કેટલાક પ્રોફેસરો (કહેતાં શરમ આવે છે) ને આપણા કેટલાક લેખકો (કહેતાં વધુ શરમ આવે છે) પણ ચોખ્ખી, સ્પષ્ટ, શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા લખતા કે લખી શકતા નથી. અંગ્રેજીમાં સ્પેલિંગની એક પણ ભૂલ ન કરનાર – જોઈસંભાળીને લખનાર આ ગુજરાતી સાહેબો ગુજરાતી શબ્દોની જોડણીમાં ધ્યાન રાખતા નથી, અરે, દરકાર પણ કરતા નથી. પ્રતિનિધિ, આપવીતી, રીતિ, કારકિર્દી – એમ ક્યાં ને કેમ હ્રસ્વ ઈ (i) અને દીર્ઘ ઈ (ī) આવે એની ચોકસાઈ એ કરી લેતા નથી. ઈશ્વરમાં ‘ઈ’ હ્રસ્વ કેમ છે ને ‘ઈશાન’માં ‘ઈ’ દીર્ઘ કેમ છે, ‘ઉજ્જવળ’ માં ‘ઉ’ અને ‘ઊજળું’માં ‘ઊ’ કેમ છે એનો ભેદ એ જાણતા નથી. એટલે પછી, નિષ્ણાંત, નિમણૂક, સન્યાસી લખવામાં કંઈ ભૂલ થઈ (સાયું : નિષ્ણાત, નિમણૂક, સન્યાસી) એ એમને ખબર હોય જ નહીં ! આ અનુસ્વારની બાબતે તો, જાણકાર લેખકો ય ક્યાંક ભૂલ કરી બેસે છે.

લખવું એ શિસ્ત છે એટલે ભૂલ થવાની સંભાવના તો રહે જ – પણ ભૂલ વિનાનું લખવા માટેનાં, એ અંગે ચોકસાઈ કરી લેવા માટેનાં સાધનો હોય છે જ. પહેલું, મહત્ત્વનું સાધન તે શબ્દકોશ કે ડિક્શનરી. આપણા કેટલા શિક્ષિતોનાં ઘરમાં, યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ પાસે કે શિક્ષકો-લેખકો પાસે પોતાનો વસાવેલો શબ્દકોશ હશે ? ક્યાંક અંગ્રેજી-ગુજરાતી ડિક્શનરી જોવા મળે કદાચ, પણ ગુજરાતી શબ્દ-અર્થ કોશ? લેખકો-શિક્ષકો પાસે તો અંગ્રેજી, ગુજરાતીના જ નહીં, હિંદીના, સંસ્કૃતના કોશ પણ જોઈએ (કેટલાક, પોતાના રસ ખાતર ઉર્દૂના, મરાઠીના, બંગાળીના કોશ પણ રાખતા હોય છે. એ વળી જુદી વાત.)

લખવાની ભાષા એવી મહત્ત્વની શિસ્ત છે કે એ તમારા લેખક-વ્યક્તિત્વને શોભાવે. આ તો સાચી, શુદ્ધ ભાષાની વાત થઈ; સારી, પ્રભાવક ભાષાની વાત એ વળી એક વિશેષ વાત થઈ. એની વાત વળી ફરી ક્યારેક...

નવા વર્ષની અઠળક શુભેચ્છાઓ સાથે

રમણસોની

કાવ્ય

[અરદેશર ફરામજી ખબરદાર (જ. ૬-૧૧-૧૯૮૧ – અવ. ૩૦-૭-૧૯૫૩) આપણા અગ્રણી પારસી ગુજરાતી લેખકોમાંના એક હતા. એમનાં રાષ્ટ્ર-ભક્તિનાં ઉત્તમ ભાવનાશીલ કાવ્યો તથા માર્મિક પ્રતિકાવ્યો/ઠઠાકાવ્યો વધારે ધ્યાનપાત્ર છે. એ ઉપરાંત વ્યાવસાયિક કામોની વચ્ચે પણ એમણે ઘણા કાવ્યસંગ્રહો અને અનુવાદો, વિવેચનનાં પુસ્તકો લખેલાં. ૧૨ જેટલા કાવ્યસંગ્રહોનાં ‘-ઇકા’ ‘-ઇકા’ અંત વાળાં શીર્ષકો (કાવ્યરસિકા, કલિકા, ભજનિકા, વગેરે) તથા ‘અદલ’, ‘મોટાલાલ’, ‘લખા ભગત’, ‘હુન્નરસિંહ મહેતા’, વગેરે જેવાં ૧૧ ઉપનામો એમની વિલક્ષણતાઓ ગણાઈ છે.]

સદાકાળ ગુજરાત

– અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

સદાકાળ ગુજરાત

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!
જ્યાં જ્યાં બોલાતી ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોલાત.

ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ કે પશ્ચિમ, જ્યાં ગુર્જરના વાસ;
સૂર્ય તણાં કિરણો દોડે ત્યાં, સૂર્ય તણો જ પ્રકાશ :
જેની ઉષા હસે હેલાતી, તેનાં તેજ પ્રફુલ્લ પ્રભાત!
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!

ગુર્જર વાણી, ગુર્જર લહાણી, ગુર્જર શાણી રીત;
જંગલમાં પણ મંગલ કરતી, ગુર્જર ઉદમ પ્રીત :
જેને ઉર ગુજરાત હુલાતી, તેને સુરવન તુલ્ય મિરાત;
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!

કૃષ્ણ દયાનંદ દાદા કેરી પુણ્ય વિરલ રસ ભોમ;
ખંડખંડ જઈ ઝૂટે ગર્વે – કોણ જાત ને કોમ!
ગુર્જર ભરતી ઊછળે છાતી ત્યાં રહે ગરજી ગુર્જર માત
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!

અણકીધાં કરવાના કોડે, અધૂરાં પૂરાં થાય;
સ્નેહ શૌર્ય ને સત્ય તણા ઉર, વૈભવરાસ રચાય :
જય જય જન્મ સફળ ગુજરાતી, જય જય ધન્ય અદલ ગુજરાત!
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!

વ્યક્તિ-ચિત્ર

હરકિસન મહેતા : એ બિગ બ્રધર... — વિનોદ ભટ્ટ

સાહિત્યમાં લોકપ્રિયતા એ ગાળ છે. પોતાના સમયમાં કનૈયાલાલ મુનશી લોકપ્રિયતા નામની ગાળ ખાઈ ચૂક્યા છે.

જોવાની ખૂબી પાછી એ છે કે જે લોકો સર્જક તરીકે પ્રજામાં લોકપ્રિયતા પામી શક્યા નથી એવા લોકો જ લોકપ્રિય સર્જકોને ભાંડતા હોય છે. આનું મૂળ કારણ એ છે કે લોકચાહના તેમના સુધી પહોંચી નથી... ગુજરાતી નવલકથાકાર તરીકે લોકપ્રિયતાનું બીજું નામ હરકિસન મહેતા રહ્યું છે. રાજકોટની લેંગ લાઈબ્રેરીએ દોઢ-બે દસકા અગાઉ લોકપ્રિય લેખકોની મોજણીનો અહેવાલ પ્રગટ કર્યો હતો, આ મોજણીમાં હરકિસન મહેતાનું નામ ટોચ પર, પ્રથમ ક્રમમાં હતું. તેમને ત્રણસોમાંથી બસો અઠ્યાસી માર્ક વાચકોએ આપ્યા હતા. આજે પણ તે વેચાણ ટોચ પર છે અને અન્ય નવલકથાઓ ઉપરાંત ડાકુઓ પરની તેમની નવલકથાઓ પણ ચોપચપ વેચાય છે. આ પરથી કહી શકાય કે આજેય વાચકોનો ડાકુપ્રેમ ઓછો થયો નથી. આપણા પોલિટિશ્યનોનાં પરાક્રમો જાણવાને પરિણામે વાચકોને ડાકુઓનું આકર્ષણ વધી ગયાની શક્યતા નકારી શકાય તેમ નથી, કોઈને પણ આ પ્રકારના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં રસ પડે એ સ્વાભાવિક છે. હરકિસન મહેતાએ તેમની શરૂઆતની નવલકથાઓમાં ડાકુઓને ગુજરાતમાં પોપ્યુલર કર્યાં. ત્યારબાદ આ ડાકુઓએ ગુજરાતમાં હરકિસન મહેતાને મબલક પ્રસિદ્ધિ અપાવી, લોકપ્રિયતા અપાવી. ડાકુઓ પણ રાખરખાપતમાં હોય છે એનું આ જવલંત ઉદાહરણ નથી?

અને હરકિસનભાઈને ખબર હતી કે તે કોના માટે લખે છે. નવલકથા લખતી વેળાએ તેમની એક નહીં, બન્ને આંખો વાચકો પર જડાયેલી રહેતી. વિવેચકો તેમની શું ઉપેક્ષા કરવાના હતા! તે જ વિવેચકોની ઘોર ઉપેક્ષા કરતા હતા. વિવેચક પાછળ પોતાની એક પણ નકલ તે બગાડતા નહોતા. તેમનાં પુસ્તકોના વિતરકને ચેતવણી આપતા કે એકેય નકલ વિવેચક પાછળ વેડફાય નહીં એ જો જો. પુસ્તકોનું અવલોકન છપાવાથી જ તેનું વેચાણ વધે છે એ માન્યતા કેટલી

બધી પોકળ છે એ તેમણે પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. પોતાની નવલકથામાં કોઈની પાસે પ્રસ્તાવના પણ તેમણે લખાવી નથી કે પોતાનું એકપણ પુસ્તક સાહિત્યિક સ્પર્ધામાંય નહોતું મોકલ્યું. વાચકને તે રાજજા કે માલિક જેવાં મિથ્યા સંબોધનો પણ કરતા નહીં, જે સર્જકમાં લઘુતાગ્રંથિ હોય તેણે જ આવી બધી ચાપલૂસીમાં પડવું પડે. વાચકે ખર્ચેલ નાણાંનું પૂરતું વળતર મળે એ માટે તે ‘વાચકોનો સંતોષ એ મારો મુદ્દાલેખ છે’ એવો વાણીવિલાસ કર્યા વગર તનતોડ અને મનતોડ શ્રમ કરતા. આ શ્રમને કારણે તેમના સ્વાસ્થ્ય પર વિપરીત અસર પડતી, ડિપ્રેસ થઈ જતા, નંખાઈ જતા, પણ વેઠ ઉતારવાની સહેજ પણ વૃત્તિ નહીં. વાચકોનો તે હૃદયથી આદર કરતા.

*

આમ તો હરકિસનભાઈને ડોક્ટર થવાનું મન હતું, પણ ઈશ્વરને તે ન ગમ્યું. માણસને મારવાના તેના અબાધિત હક્ક પર એવો જ બીજો માણસ તરાપ મારે એ ઈશ્વરને કેમ ગમે? - નામમાં હર (શંકર) અને કિસન (કૃષ્ણ) જેવા બબ્બે ભગવાન હોય તોય શું થઈ ગયું! નામે નાયક તે કાંઈ થવાતું હશે? આ કારણે જેમાં નાપાસ થવું અઘરું છે એ ફર્સ્ટ સાયન્સમાં તે નાપાસ થયા - આમ પણ અઘરાં, પડકારરૂપ કામ કરવાની તેમની પ્રકૃતિ હતી. ધારો કે તે એક સફળ ડોક્ટર થયા હોત તો ખાસ્સાં નામ અને દામ તે કમાઈ શક્યા હોત. કિન્તુ મેડિકલ સાયન્સમાં કહેવાયું છે કે ડોક્ટરની સફળતાનો આધાર તેના હાથે કેટલા દરદી મર્યા એના પર છે. એકસો દરદીઓને માર્યા હોવા છતાં એ ડોક્ટર અધૂરો, બિનઅનુભવી ગણાય છે, પરંતુ એક હજાર માણસોને આ લોકમાંથી પરલોકમાં ટ્રાન્સફર કર્યા પછી જ તે એ રોગનો સ્પેશિયાલિસ્ટ મનાય છે. અને આમ જોવા જઈએ તો હરકિસનભાઈ સ્પેશિયાલિસ્ટ નહીં બની શક્યા તેમ છતાં ડાકુઓ પરની તેમની નવલકથાઓમાં ડાકુઓના હાથે તે કેટલા બધા માણસોને ખતમ કરાવી શક્યા છે! જે કામ તેમણે ડોક્ટર બનીને કર્યું હોત એ જ કામ તે ડોક્ટરી ભણવાનો ખોટો ખર્ચ કર્યા વગર સાવ મફતમાં કરી શક્યા, એટલું જ નહીં, અહીં તો ગ્રાહક સુરક્ષા મંડળવાળાય તેમના વાંકડિયા વાળને સીધા કરવાની સ્થિતિમાં નહોતા.

*

અમુક જણ કોઈ ખાસ કારણસર જ જન્મ લે છે, હરકિસન મહેતા ‘ચિત્રલેખા’ માટે જન્મ્યા હતા. ‘ચિત્રલેખા’માં ‘ઈન્વોલ્વ’ થવા અગાઉ તેમણે ભાગીદારીમાં એક એડ્. કંપની શરૂ કરી હતી જે બહારથી સારી ચાલતી હતી, પણ સાઈકલનો ધંધો કરનાર એક સિંધી વેપારીએ તેમની મોટી ઉઘરાણી ડુબાડી એટલે જાહેરખબરવાળો તેમનો ધંધો ત્યાં જ અટકી પડ્યો. બ્લેસિંગ્સ ઈન ડિસ્ગાઈસ’ જેવું થયું. હું તો એ સિંધી વેપારીનો આભાર માનું કે જેને કારણે ‘ચિત્રલેખા’ને એક સમર્થ તંત્રી મળ્યો ને આપણને નવલકથાકાર મળ્યો.

પોતે શું કરે છે એની હરકિસનભાઈને ખબર હતી. સાહિત્ય શબ્દ ઘણો મોટો છે એની તેમને જાણ હતી. એટલે તે સાહિત્યસેવા કરે છે એવો ભ્રમ સેવતા નહોતા. 'ચિત્રલેખા' માં છપાતી સામગ્રી સરળ ભાષામાં હોવી જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ રહેતો, વાચકોને પંડિત બનાવી દેવાનો કોઈ ઉત્સાહ દાખવતા નહીં. તે જે કાંઈ છાપતા એ લખાણનો અક્ષર-અક્ષર તેમની નજર હેઠળથી પસાર થતો. કેટલીક વાર તો તે લખાણની બે લીટી વચ્ચે આવતી-'બિટવીન ધ લાઈન્સ' પણ પકડી લેતા. લેખક વડે કશું વિવાદાસ્પદ લખાણ લખાઈ ગયું હોય એ તે છાપ્યા પછી લેખકને કશી ફિકર રહેતી નહિ, હરકિસનભાઈ બધું સંભાળી લેતા. 'ચિત્રલેખા'માં મારી હાસ્યવ્યંગની કટાર 'નરો વા કુંજરો વા' નિયમિત પણે પ્રગટ થતી. આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં તા. ૪મે ૧૯૯૩ના રોજ મેં ફિલ્મ અભિનેતા સંજય દત્ત પર શેર-સટ્ટાના બિગ-બુલ ગણાતા હર્ષદ મહેતાનો આશ્વાસન પત્ર લખ્યો હતો. જેનો એક ટુકડો :

પ્રિય ભાઈ સંજય,

ચાલ, પહેલાં આંસુ લૂછી નાખ, અચ્છે બચ્ચે રોયા નહીં કરતે. આ રીતે વાતવાતમાં તું ધ્રુસકે ચડે છે એ બરાબર નથી કરતો. તારી ઉંમર ચાર વરસની નથી, ચોત્રીસની છે એ તારે ભૂલવું ન જોઈએ. જેનો પાલવ પકડીને પાછળ પાછળ ફર્યા કરતો'તો એ મોમ પણ હવે નથી. એક બાપ છે જે નેતા વધારે છે કે અભિનેતા એની ખબર નથી પડતી... મારા મતે તેં એક મોટી ભૂલ કરી. હનીફે કડાવાળાએ તેને તારા માપની હાથકડી પહેરાવડાવી, પોલીસને કહી દીધું કે તેણે તને ત્રણ એકે-પદ રાઈફલ આપી છે. તારે પોલીસ સમક્ષ એવું કહેવું જોઈતું હતું કે 'હનીફે મને ત્રણ નહીં, પાંચ એકે-પદ વેચી હતી. જેમાંની એક મેં વડા પ્રધાનના પ્રખ્યાત પુત્ર પ્રભાકરને આપી છે, બીજી ભૂતપૂર્વ સંરક્ષણપ્રધાન અને મહારાષ્ટ્રના વર્તમાન મુખ્ય મંત્રીને સપ્રેમ ભેટ આપી છે, એક ગૃહપ્રધાનને આપી છે ને એક રાહુલ (રાજીવ) ગાંધીને હાથોહાથ આપી છે...મારે મોં નહોતું ખોલવું પણ પોલીસે મારા મોંમાં આંગળાં નાખીને મને સત્ય હકીકત કહેવા મજબૂર કર્યો છે.' પછી સાહેબ, જુઓ મઝા; કેવી દોડાદોડી થઈ જાય છે! બધા પોતપોતાના બચાવમાં પડી જશે. અને આમેય પોલિટિશ્યનોની મથરાવટી મેલી હોય છે એટલે જે લોકો પેલા કડાવાળાનું કહેવું સાચું માને છે એ લોક આવતી કાલના સુપરસ્ટાર સંજય દત્તનું કહેવું સાચું નહીં માને? જે પ્રભાકરરાવ શેરકોંભાડ કરી શકે એ એકે-પદ રાઈફલ કેમ ન રાખી શકે? ધારો કે કોઈ તેને ભીંસમાં લેવા પ્રયાસ કરે તો તારે પાઘડી ફેરવવાની, કહી દેવાનુંકે આ લોકોને મેં સીધેસીધી રાઈફલ નથી આપી, એજન્ટ દ્વારા મોકલી છે. એજન્ટ સાથે સોદો કર્યો હતો. બસ, તેં આટલું જ કર્યું હોત તો બોફોર્સની તોપની જેમ એકે-પદ પણ હવાઈ જાત; તું હેમખેમ બચી જાત.'

લેખ છપાયો. 'ચિત્રલેખા'નો અંક બજારમાં મુકાયો. હરકિસનભાઈ ઓફિસે પહોંચ્યા. ખુરસીમાં બેઠા. ત્યાં જ ટેલિફોનની ઘંટડી રણકી: 'હું હર્ષદ મહેતાનો સોલિસિટર બોલું છું. તમે તમારા મેગેઝિનમાં છાપ્યો છે એવો કોઈ પત્ર મારા અસીલે તમને લખ્યો નથી. તમારા પર અમારે બદનક્ષીનો દાવો માંડવો પડશે.' આ સાંભળી હરકિસનભાઈ હસી પડ્યા. બોલ્યા: 'તમે ફોન મૂકી દો, હું હર્ષદભાઈ સાથે વાત કરી લઈશ.' પેલાએ તરત જ

કહ્યું: ‘હર્ષદભાઈ મારી સામે બેઠા છે એમની જોડે વાત કરો.’ હર્ષદ મહેતાએ હરકિસનભાઈને જણાવ્યું: ‘તમે છાપ્યો છે એવો કોઈ પત્ર મેં તમને મોકલ્યો નથી.’ હરકિસનભાઈને તેને માહિતી આપી કે આ હાસ્ય-લેખ છે. હર્ષદે સામેથી પૂછ્યું: ‘પણ આ લેખમાં ક્યાંય લખ્યું નથી કે આ હાસ્યલેખ છે.’ હરકિસનભાઈએ તેને સમજાવ્યું કે એમ તો અમે કાર્ટૂનો પણ છાપીએ છીએ અને લખતા નથી કે આ કાર્ટૂનો હસવા માટે છે. હર્ષદે સામે કહ્યું કે તમે એક કામ કરો, ખુલાસો છાપો ને સાથે મારી ક્ષમા પણ માગો. આ સાંભળી સહેજ સખત અવાજે હરકિસનભાઈ બોલ્યા: ‘મારે માફી શેની માગવાની? તમારે કેસ માંડવો હોય તો માંડો, એમાં ફજેતી તમારી થશે, આટલા મોટા બિઝનેસમેન ને એવ પાછા ગુજરાતી થઈને રમૂજ સમજતા નથી.’

હર્ષદ મહેતા નરમાશથી બોલ્યા: ‘હમણાં મારા પર સરકારની ધોંસ છે, સરકાર, હસવા-બસવાનું સમજશે નહીં તો મારા માટે એક નવી મુસીબત ઊભી થશે. તમે એક કામ કરો, આવતા અંકમાં ખુલાસો છાપો.’ હરકિસનભાઈએ તેને ખાતરી આપતાં કહ્યું કે આવતા અંકમાં હું ખુલાસો છાપીશ, પરંતુ માફી-બાફી માગવાની મને ટેવ નથી. નવા અંકમાં ‘ચિત્રલેખા’એ સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવ્યું કે ગયા અંકમાં અમે હર્ષદ મહેતાનો સંજય દત્ત પરનો પત્ર છાપ્યો હતો. પણ એ પત્ર અમારા હાસ્યલેખક વિનોદ ભટ્ટના મગજની પેદાશ હતી. (હાસ્યલેખક માટે આનાથી મોટી કરુણતા બીજી કઈ હોઈ શકે?)

*

બોલતાં-ચાલતાં, ઊઠતાં-બેસતાં તેમના મગજમાં ‘ચિત્રલેખા’ જ હોય. હાસ્યલેખક તારક મહેતાનું નાટક ‘દુનિયાને ઊંધાં ચશમાં’ જોઈને તેમણે તારકભાઈને કહ્યું કે તમે ‘ચિત્રલેખા’ માટે કશુંક હળવું લખો. ૧૯૭૧માં ‘ચિત્રલેખા’ માટે લખવા તારકભાઈ તૈયાર થયા. કહ્યું કે ‘હરકિસનભાઈ, લખવાની ઈચ્છા તો ઘણી છે પણ દર અઠવાડિયે લખવાનો મને કોન્ફિડન્સ નથી.’

‘તમે કેમ માની લીધું કે અમે દર અઠવાડિયે તમારા લેખ છાપીશું? એ તો વાચકો નક્કી કરશે. તમે એક કામ કરો. ચારપાંચ લેખ લખીને મને આપો. આપણે એ છાપીએ. વાચકોનો રિસ્પોન્સ જોઈએ પછી નક્કી કરીએ કે શું કરવું.’ હર-કિસન મહેતાનું આ સૂચન તારકભાઈને ગમ્યું. ત્યાં જ ટપુડો અને જેઠાલાલ તેમની મદદે આવ્યા. તેમની કોલમ ‘દુનિયાને ઊંધાં ચશમાં’ ખૂબ જામી. હાસ્ય-લેખક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા તે ‘ચિત્રલેખા’ થકી પામ્યા. તારકભાઈ કહે છે કે હરકિસન મહેતાએ મને હાસ્ય-લેખક બનાવ્યો એવું તો ન કહેવાય, પરંતુ મારી લેખનશક્તિને એમણે પારખી અને સરસ ઉપયોગમાં લીધી... તારક મહેતાના મતે હરકિસન મહેતા બે છે. એક છે પ્રેમાળ માણસ. બીજો છે કુશાગ્ર બુદ્ધિનો કઠણ કાળજાનો તંત્રી. હોસ્પિટલમાં તબિયતની ખબર કાઢવા આવે ત્યારે હ. મ. બિલ ચૂકવવાની ગોઠવણ કરશે. હિંમત આપશે. હસાવશે. પછી જતાં જતાં તંત્રી

હ. મ. પૂછશે, લેખનું શું કરશો? લખાશે? એમના જીવનમાં પ્રથમ અગ્રતા 'ચિત્રલેખા' ને બાકી બધું પછી. લેખ સહેજ મોડો થાય તો ભડકે. લેખ સહેજ ઢીલો લખાય તો અકળાય. એ વખતે દોસ્તી-બોસ્તીની વાત નહીં.

*

બજારમાં બીજા કયા કયા પ્રજાપ્રિય લેખકો છે એની પણ તે ખબર રાખતા ને 'ચિત્રલેખા'માં લખવાનું કહેણ પણ મોકલતા. એક વાર તે અમદાવાદમાં હતા. મને કહે કે આપણે અશ્વિની ભટ્ટને મળવું છે. મારે ત્યાં એ સાંજે મુલાકાત ગોઠવી ચંદ્રકાંત બક્ષી, શોખાદમ આબુવાલા, અશ્વિની ભટ્ટ અને હરકિસનભાઈ. અશ્વિની આવી ગયો. હરકિસનભાઈ મને બીજા રૂમમાં લઈ ગયા. પૂછ્યું: 'જો વિનોદ, મેં અશ્વિનીનું કશું વાંચ્યું નથી, તારો નિખાલસ મત મારે જાણવો છે, તેને 'ચિત્રલેખા'માં શરૂ કરી શકાય?' મેં તેમને હળવાશથી જણાવ્યું: 'મારો પ્રામાણિક અભિપ્રાય એવો છે કે તમે એક વાર તેની વાર્તા 'ચિત્રલેખા'માં શરૂ કરશો તો તમારી છુટ્ટી થઈ જશે. વાચકો તેને જ વાંચતા થઈ જશે.' મારી સામે જોઈ લાક્ષણિક હાસ્ય વેરતાં તે બોલ્યા: 'તો તો ભારે પડી જાય, પણ 'ચિત્રલેખા'ના વાચકો ફાવી જતા હોય તો અશ્વિનીને છાપવા આપણે રાજી છીએ.' અશ્વિની સાથે વાત કરી, પણ તેની નવલકથા 'સંદેશ'માં ચાલતી હતી. એટલે 'સંદેશ'ના માલિક-તંત્રી ચીમનભાઈ પટેલે ના પાડી દીધી. ત્યારબાદ અશ્વિની 'અભિયાન'માં નવલકથા લખતો. પણ હરકિસનભાઈએ તેની સાથે છેક સુધી હૂંફાળો સંબંધ રાખેલો, તેમની દીકરી સ્વાતિનાં લગ્નમાં અમારી સાથે અશ્વિનીનેય આગ્રહ કરીને તેડાવેલો ને બધાને એનો પરિચય આપતાં તે કહેતા કે આ અશ્વિની ભટ્ટ છે, મારો નાનો ભાઈ છે. મારા પછી નવલકથાકાર તરીકે મારી ગાદી તેણે સંભાળવાની છે.' (નોવેલિસ્ટ લેખે પોતે નંબર વન છે એ બાબત તેમના મનમાં લેશમાત્ર શંકા નહોતી)

*

તેમનામાં એક મોટો ભાઈ સતત દેખાયા કરે - એ બિગ-બ્રધર. માત્ર કહેવા ખાતર જ નહીં, મોટા ભાઈની પેટે હૂંફ પણ આપે, કાળજી રાખે. મારા ઘરમાં ભાઈ તરીકે હું સૌથી મોટો છું એટલે નાના ભાઈ હોવાનો આનંદ કેવો હોય એ હરકિસનભાઈના સ્નેહભાવને લીધે અનુભવાતું. મારી મોટી દીકરીનાં લગ્ન વખતે સમય કાઢીને તે ખાસ આવેલા અને મને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો એની ખુશી મારા કરતાંય વધારે હરકિસનભાઈને હતી. તેમણે રાજકોટ ખાતે ભવ્ય સન્માન સમારંભ ગોઠવેલો. વજુભાઈ વાળા એ વખતે રાજકોટ નગરપાલિકાના મેયર હતા. બધી જ વ્યવસ્થા તેમણે બન્નેએ કરી હતી. હરીન્દ્ર દવે, તારક મહેતા, હરકિસનભાઈ અને 'ચિત્રલેખા'ના પત્રકારો સાજનમહાજન સાથે મુંબઈથી આવેલા ને સમારંભમાં મન મૂકીને બોલ્યા હતા. આખું ગામ એમને સાંભળવા ઊમટ્યું હતું. મારા જીવનની એ ધન્ય ઘડી હતી.

અને હું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો પ્રમુખ થયો એ સમાચાર 'ચિત્રલેખા'માં તેમણે ઊલટથી છાપ્યા હતા, પરિષદને દાન આપવા માટેની મારી અપીલ પણ તેમણે પ્રગટ કરી હતી. ને 'ચિત્રલેખા'ની ગુડવિલને કારણે સાહિત્ય પરિષદને સારું એવું ડોનેશન પણ મળ્યું હતું. આ ઉપરાંત તેણે મને અંગત રીતે પૂછ્યું પણ હતું કે 'પરિષદના પ્રમુખ તરીકે અમારી પાસે તું શી અપેક્ષા રાખે છે?' મેં કહ્યું 'તમે સાહિત્ય પરિષદ મુંબઈમાં ભરો તો મને ગમે, '. 'કેટલો ખર્ચ આવે?' તેમણે જાણવા માગ્યું. 'આઠથી દસ લાખ' મેં અંદાજ આપ્યો. 'ડન. થઈ જશે...' તેમણે તરત જ એનો સ્વીકાર કર્યો, પણ સાહિત્ય પરિષદ અગાઉથી અન્યત્ર ગોઠવાયેલી હોવાથી વાત ત્યાં જ અટકી પડી.

પણ પોતાનાં સ્વજનો માટે તેમના હૃદયનો ખૂણો કેટલો ભીનો છે એનો ખ્યાલ મને ૧૯૯૫માં, મારી ગંભીર-મરણતોલ માંદગી વખતે આવ્યો. હું કર્ણાવતી હોસ્પિટલમાં જીવવા માટે તરફડિયાં મારતો હતો. મુંબઈના અખબાર 'જન્મભૂમિપ્રવાસી'એ તો પહેલા પાને ચોકઠું મૂક્યું હતું: 'હાસ્ય-લેખક વિનોદ ભટ્ટ ગંભીર.' હરકિસનભાઈએ કર્ણાવતી હોસ્પિટલના મુખ્ય ડોક્ટર સાથે મારી માંદગીની ગંભીરતા અંગે ચિંતાથી પૂછપરછ કરી. ડોક્ટરને કહ્યું કે 'તમને જરૂર જણાય તો કહો, તેને મુંબઈ ખસેડીએ, મારા વિનોદને તે હતો એવો કરી દો, મારો ભાઈ બચી જવો જોઈએ.' મારો ડોક્ટર તેમની વાર્તાઓનો ખાસ્સો પ્રશંસક હતો, ડોક્ટર એ વાતે રાજી થયો કે આટલા મોટા લેખકે તેમની સાથે વિગતે વાતો કરી.

*

મૃત્યુ એ માણસનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. આ અધિકાર તે વહેલો-મોડોયે મેળવે જ છે, પણ મરનાર કેટલું જીવ્યો એ કરતાં કેવું જીવી ગયો એ જ વધારે મહત્ત્વનું છે. કોઈ માણસ પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં ૧૦૨ વરસ સુધી, યમરાજની રાહ જોતો, મરવાના વાંકે જીવ્યા કરે એ કરતાં ૬ પથી ૭૦ વર્ષ સુધી પોતાની શરતે ભરપટ્ટે જીવી જાય એને જ હું તો જીવી ગયો જાણું, આ અર્થમાં હરકિસનભાઈ જીવી ગયા.

(નવનીત-સમર્પણ, નવેમ્બર, ૨૦૧૪)

Surreal Worlds Digitally Painted by Gediminas Pranckevicius

Conceptual artist and illustrator Gediminas Pranckevicius possesses an imagination to covet. While most of his digital painting is centered around character design, his larger landscapes seen here are rich in detail, creating impossible but ingenious juxtapositions of water, land, and haphazard architecture.

નિબંધ

નર્મદ

[નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે (જ. ૨૪-૮-૧૮૩૩ – અવ. ૨૫-૨-૧૮૮૬) ‘અર્વાચીનોમાં આદ્ય’ કહેવાયેલા સૂરતના કવિ નર્મદે કવિતા ઉપરાંત નિબંધો, આત્મકથા, કોશ, છંદવિચાર, સંપાદનો, સંશોધનો એમ ઘણા વિષયો-સ્વરૂપો પર સતત લખ્યું એમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય-પરંપરા જેવી સમૃદ્ધિ ગુજરાતીમાં લાવવાની ધગશ અને સમજ કારણરૂપ હતાં. સમાજસુધારા અંગેના ભાષણો અને લેખો, ‘ડાંડિયો’ નામે ચલાવેલા સામયિકમાં નિર્ભય પત્રકારત્વના લેખો નર્મદને કવિ કરતાં ચડિયાતા ગદ્યકાર ઠેરવે છે. એમણે લખેલી ‘મારી હકીકત’ ગુજરાતી ભાષાની પહેલી અને ખૂબ લાક્ષણિક આત્મકથા છે.

નીચેનો લેખ અંગ્રેજોની Club પરંપરાની વિચાર-ચર્ચા-મંડળીઓનું કેવું મહત્ત્વ છે એ વક્તાની અસરકારકતાથી બતાવે છે.]

મંડળી મળવાથી

થતા લાભ

– નર્મદ

સભાસદ ગૃહસ્થો ! આપના લોકમાં આવી રીતે મંડળી મળવાનો ચાલ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો સાંભળવામાં તથા જોવામાં આવ્યો નથી; પણ હાલ થોડાં વર્ષ થયાં એ ચાલ નીકળ્યો છે તેથી સૌએ પ્રસન્ન થવાનું છે, ને હું થાઉં છું તેમાં વિશેષે કરીને આ મંડળીનો સમારંભ ચાલતો જોઈ બહુજ આનંદ માનું છું. માટે આ પ્રસંગે તમારી આગળ એજ વિષય ઉપર થોડુંક ભાષણ કરું છું તે સાંભળશો.

આ ભાષણથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ વાત મારે તમને જણાવવાની જરૂર છે:—

પહેલી એ કે આ દેશમાં મંડળી મળવાનો ચાલ નહિ તેથી શાં શાં નુકસાન થયાં; બીજી વાત એ કે મંડળી મળવાના ચાલથી શા લાભ થાય છે; અને ત્રીજી વાત એ કે આપણા લોકે કેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી અને તેમાં કેવી રીતે ભાષણો કરવાં.

એ ત્રણ વાત જણાવતાં પહેલાં મંડળી અથવા સભા શબ્દનો અર્થ શો છે તે જાણવું જોઈએ. ચાર અથવા વધારે માણસો અનીતિના ખ્યાલ ટપ્પા ગાવા બેસે, કેફ કરવા બેસ, કોઈ તરેહનું ટાઢવું કરવા બેસે અને તે માણસોમાં પછી થોડાક વિદ્વાન હોય તોપણ તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવાશે નહિ. પણ ચાર અથવા વધારે માણસો એકઠાં મળી કોઈ વિદ્યાજ્ઞાનના, અથવા લાભ થાય ને જશ મળે તેવા કામના વિચાર સભ્યતાથી કરે તો તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવાશે.

—રાજકારભારીઓની, વિદ્વાનોની, વેપારીઓની, વિદ્યાર્થીઓની, વગેરેની મંડળી, જ્યાં થોડા ઘણા જણ એકસંપ થઈ એકાદા કાર્યવિષે રૂડી રીતે ચર્ચા ચલાવતા હોય તે પ્રસંગે મંડળી-સભા-શબ્દ પ્રવર્તે છે.

૧. આપણો હિંદુસ્તાન દેશ ઘણા પ્રાચીન કાળથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ એની કીર્તિનો પ્રકાશ જે પૂર્વે હતો તે હાલ નથી. કારણ શું? આપણા લોક કલેશે કે એમ થવાને ઈશ્વરેચ્છા છે. ઉદય, અસ્ત, ભરતી ઓટ, ચડતી પડતી જગતમાં થયાંજ કરે છે. હું પણ કહું છું કે ઈશ્વરેચ્છા સઘળું થયાં કરે છે, પણ આ રીતે કે ઈશ્વરના ડેરવેલા નિયમ પ્રમાણે કારણ ઉપરથી કાર્ય બને છે. કોઈ પણ કાર્યને કારણ અવશ્ય જોઈએ; તો હિંદુસ્તાનની પડતી દશા આવવાનાં પણ કારણો હોવાં જોઈએ ને એ કારણો ઘણાં છે, પણ તેમાં મુખ્ય એ છે કે આપના દેશમાં રાજવર્ગમાંના ભણેલા ને પ્રજાવર્ગમાંના ભણેલા એઓએ એકઠા મળી રાજનીતિસંબંધી વિચારો ચર્ચાવડે નક્કી કરવાનો ચાલ રાખેલો નહિ. જુદા જુદા પુરુષો પોતપોતાના સમયમાં પોતપોતાના યશ બતાવતા, પણ એકસંપે થતાં કાર્યના જે જશ તેના લાભ લોકને નહોતો મળતા. એકનાં અને છુટક છુટક કેટલાંકનાં બળ કરતાં જુદા જુદા સંપનાં ને પછી એકત્ર સંપનાં બળ વિશેષ હોય છે. એ સંપબળ આપણામાં નહિ, ને એ સંપબળ વધારવાનો ઘણા જણે એકઠા મળી વિચાર કરવો એ ચાલ આપણામાં નહિ, તેથી આપણી દુર્દશા થઈ છે. કોઈ કહે છે કે આપણી દુર્દશા શી થઈ છે તો જુઓ—આપણાં રાજ્ય ગયાં, આપણી સત્તા ગઈ, આપણાં શૈર્ય ગયાં, આપણાં મન ગયાં, ધન ગયાં, ને સુખ ગયાં; આપણે મૂર્ખ, કાયર, નિરુદ્ધમી, વ્યસની, ને દરિદ્રી થઈ રહ્યા છીએ. આપણે એવા તો આળસુ ને વિચારશૂન્ય થઈ ગયા છીએ કે આપણને ઉદ્યમ કરવાનું ગમતું નથી, પણ બજારે બજાર, મોહોલ્લો મોહોલ્લે ને ચકલે ચકલે ભટકી જેની તેની નિંદા કર્યા કરવાનું ને જમવા જમાડવાની વાતો કરવાનું ગમે છે. એવી આજ કાલ આપણી દશા છે, અને મંડળી મળી સંપે વિચાર કરી ઉદ્યમ કરવાનો અભ્યાસ નહિ જારી રાખીએ તો આપણી શી દશા ? જે પ્રમાણે ઢોર પોતાનું પેટ ભરે છે, જે પ્રમાણે આફ્રિકાના સીદી ને ઉત્તર અમેરિકાના ઈંડિઅનો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે તે પ્રમાણે આપણે દહાડા પુરા કરીશું.

૨. આપણે વિદ્યાર્થીઓએ જે આ મંડળી કહાડી છે તેવી મંડળીઓથી બહુ લાભ છે, તો મોટા વિદ્વાનોની સભાઓમાં રાજનીતિ ને ધર્મનીતિના ચર્ચા ચાલી રહેતી હોય, અને વેપારીઓ, કારીગરો પોતપોતની મંડળીઓમાં પોતાના વિષયની વાત કરતા હોય તો તે મંડળીઓથી કેટલા બધા મોટા લાભ અવશ્ય થવા જોઈએ ! આપણા જેવી મંડળીઓમાં ભાષણો કરવાથી તથા નિબંધો વાંચવાથી ને પછી ચર્ચા ચલાવેથી ભાષા સુધરે છે, મનમાંની વાત સહેલથી બહાર આવી શકે છે, ચારમાં નિર્ભયપણે ને વિવેકે બોલતાં આવડે છે, ઘણી ઘણી વાતોની જાણ થાય છે, સમજશક્તિ વધે છે, ને નવી નવી જુક્તિઓ જડે છે; દુરાચરણ ત્યાગ કરવાનું અને સદાચરણ ગ્રહણ કરવાનું મન તાય છે; ને આપણે સદાચારી, ઉદ્યમી, ને પ્રતિષ્ઠિત થઈએ છીએ.

નિબંધો લખવા ને ભાષણો કરવાં એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી. પોતાના મનના વિચાર એક પછી એક એમ સંબંધમાં તકરાર ને દાખલા સાથે અસર કરે તેવી રીતે બહાર પાડવા પડે છે, અને એને સાડુ વિદ્વાનોનાં

મત ને તેઓની લખવાની ઢબ એ પણ જાણી લેવાની જરૂર પડે છે. એ કામનો અભ્યાસ કરવાના પ્રસંગ મંડળીઓ છે.

આપણા દેશમાં ચાલ નહિ તેથી આપણા લોક તરત તો સારીપેઠે સમજી શકશે નહિ, પણ જે લોકોમાં મંડળી મળવાનોચાલ ચાલ્યો આવ્યો છે તે લોકોના વિચાર, ઉદ્યમ, ને વૈભવ ઉપર જ્યારે આપણા લોક નિઘા રાખતા થશે, ત્યારે તેઓને ખાતરીથી સમજાશે કે મંડળીઓ મળવાના ચાલથી મોટા મોટા લાભ છે.

પ્રાચીન કાળમાં ઇંગ્લાંડ દેશના લોક કેવળ જંગલી અવસ્થામાં હતા:— કેટલાક જાનવરોના શિકાર કરી, કેટલાએક માછલાં મારી, અને કેટલાએક વૃક્ષનાં ફળ ખાઈ જેમ તેમ ઉદરપોષણ કરતા, અણે તેઓ એક બી જાથી દૂર ઝુંપડી બાંધી રહેતા, એવું છતાં તેઓ આજ પુષ્કળ દ્રવ્યસંપત્તિને પામ્યા છે, મોટા વેપારી કહેવાય છે, અને ઘણાક દેશમાં રાજ્યસત્તા ચલાવે છે. એ ફેરફાર થવાનાં કારણો જો કે ઘણાં છે, તોપણ તે સંધાંમાં આતો ભળેલું જોવામાં આવવાનુંજ કે તેઓએ સર્વ પ્રસંગે મંડળીમાં વિચાર કર્યા છે ને સંપે કામ કર્યો છે. જે જે સાચું, સુંદર લાભકારી, ને જશાળુ તેનો તેઓએ શોધ કરી સ્વીકાર કરવા માંડ્યો, ને એમાં તેઓ દહાડે દહાડે જુની ગેરફાયદાની વાત મૂકતા ગયા, ને ફાયદાની વાત લેતા થયા. કોણ નીચ જાણતું કે અંગ્રેજલોક પ્રથમ વેપારીની કંપનિરૂપે આ દેશમાં આવ્યા ને દ્રવ્યવાન થયા ને પછી તેઓએ ધીમે ધીમે રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરી લીધી. સભાસદ ગૃહસ્થો, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, ને યુનૈટેડ સ્ટેટ્સ એ દેશના લોકો પૃથ્વી ઉપરના બીજા દેશો કરતાં હાલ સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ સ્થિતિમાં છે, તેનું મૂળ કારણ એ છે કે ત્યાં શહેરે શહેરે, ગામે ગામે, મહોલ્લે નેચકલે ચકલે મંડળી મળવાનો ચાલ છે અજ્ઞાન, દુઃખ, ને દુરાચરણનો નાશ થઈ સર્વ પ્રકારનાં સુજ્ઞાન, સુખ ને સદાચારની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, મંડળી મળી કામ કરવાનો-સંગતિથી, વિદ્યાથી ને સંપથી કામ કરવાનો ચાલ ચલાવેથી થાય છે. લોક ગાંડાના ડાઘાં, મૂર્ખના વિદ્વાન, દરિદ્રીના ધનવાન, અને અરાજ્યના રાજ્યવાન થાય છે સૌ મંડળીનેજ યોગે.

યૂરોપના લોક આફ્રિકાના સીદી લોકને પકડી તેઓને વેચવા લેવાનો ધંધો કરતા. એ ગુલામો બૈરાં બાળક સુહ્યા એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં એમ વેચતા; એઓની પાસે ચાબૂકના મારથી કામ લેવામાં આવતું. એ ગુલામીનો ધંધો અને ગુલામ ઉપર સખ્તી માનવધર્મની કે ક્રિશ્ચિયનધર્મની વિરુદ્ધ છે એવું કેટલાક વિદ્વાનોની બુદ્ધિમાં આવ્યું તે ઉપરથી તેઓએ સને ૧૭૬૦ પછી મંડળીઓ કાઢી, ને તમાં એ વિષે નિબંધો વાંચી સારી પેઠે ચર્ચા કરી-આવી રીતે કે સૌ માણસના કુદરતી હક્ક સરખા છે, માણસને માણસ વેચવાનો અને તેની શક્તિ ઉપરાંત કામ કરાવવાનો હક્ક નથી, એ કામ ઘણું નિર્દય છે, માટે એ હીણો ધંધો બંધ થવો જોઈએ. પછી એ ચર્ચા લોકમાં ચાલી, ને ઇંગ્લાંડના સત્તાધારીઓએ ધંધો ન કરવા વિષે કાયદો કર્યો. એ કામમાં ટામસ કલાર્કસન નામે પુરુષે પોતાની જિંદગી ગુજારી હતી, ને જો કે તેને પ્રથમ અણસમજુ ને સ્વાર્થીઆ લોકોની તરફથી બહુ વેઠવું પડ્યું હતું તોપણ તેણે પોતાની અથાક મહેનતનો બદલો જોયો, ને તે આજ એક મોટો પરમાર્થી પુરુષ થઈ ગયો એમ સંધે કહેવાય છે.

સને ૧૮૦૩માં જ્યારે બોનાપાર્ટ યૂરોપના દેશોને પાયમાલ કરી ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારીમાં હતો તે વખત રાબર્ટ હાલ વગેરે ઘણાએક દેશહિતેચ્છુ પુરુષોએ પોતાના સ્વદેશીઓને પોતાની પાસે એકઠા કરી ભાષણોથી હિંમત આપી હતી, અને સ્વતંત્રતા શી વસ્તુ છે એ સારીપેઠે સમજાવ્યું હતું, કે જેથી તેઓ બોનાપાર્ટની તરફથી જે આફતનું વાદળ ચઢી આવતું હતું તેને વીખેરી નાંખવાને અને પહાડની પેઠે ઉભા રહેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

૩. હવે ત્રીજી વાત વિષે—કોઈ પણ રીતનો ફાયદો થાય ને કોઈ પણ રીતનો જશ મળે (નિંદા ન થાય) તેવાં કામના ઉદ્દેશથી મંડળી-સભા કાઢવી. સંપમાં રહી કામ કરવાને સારૂ મંડળી છે, તો જે પ્રકારે સંપવધે, બળ વધે, પ્રકારે તે સ્થાપવી જોઈએ. અદેખાપણું, એકલપેટાપણું, હું ડાહ્યાપણું, અપ્રમાણિકપણું, આણવિશ્વાસીપણું, અવ્યવસ્થિતપણું, નિરાશા, કાયરપણું, અવિવેકીપણું, ઇત્યાદિ અનીતિયકી મંડળી ટકતી નથી ને શોભતી નથી. માટે જેમ બેન તેમ એ દુર્ગુણો મંડળીના જનોમાં ન જોઈએ. એ દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાય અને સદ્ગુણની તથા સંપની વૃદ્ધિ થાય તેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી જોઈએ. મંડળીઓમાં ભાષણવાદ કરવાની રીત આ પ્રમાણે હોવી જોઈએ કે જેઓ જે વિષય વિષે વિચાર કરવાને એકઠા થયા હોય તેઓમાંના શક્તિમાન પુરુષોએ વારાફરતી ભાષણો કરી પોતપોતાના વિચાર જણાવવા, અથવા એકનું ભાષણ થઈ રહ્યા પછી બીજાઓએ પણ અનુક્રમે ને વિવેકની વાણીમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવવા. ઘણી વખત જ્ઞાતિની મંડળીમાં અને આપણા શાસ્ત્રીઓ સભામાં વાદ કરતાં ક્રોધના આવેશમાં એકબીજાને તુચ્છકારના શબ્દો કેહ છે, ને વેળાએ મારામારી કરવાને પણ ઊભા થાય છે તે બહુજ ખોટું છે. તેઓનામાં સભ્યતાનું કર્મ જોવામાં આવતું નથી, તેથી તેઓનાં એકઠાં મળવાને સભા મળી છે એમ કહેવું ઘટતું નથી; પછી ઉદ્દેશ ગમે તેટલો સારો હોય તો શું થયું? સભામાં બોલવાનો વિવેક પણ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે અભ્યાસ વધારવાને છોકરાઓએ નાનપણથીજ મંડળીઓ કહાડવાનો ને તેમાં ભાષણ કરવાનો ચાલ પડવો જોઈએ ને વિદ્વાનોની મંડળીની રીત જોવી જોઈએ.

મંડળી મળવાનો ચાલ આપણા દેશમાં નીકળવા માંડ્યો છે. તે આપણા ઉપર રાજ્ય કરનાર અંગ્રેજ લોકનું જોઈને ને તેઓના ઉત્તેજનથી; એઓનો આપણે ઉપકાર માનવાનો છે કે એઓ આપણેને ભુંડી હાલમાંથી સારી હાલતમાં આણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેઓ આપણને જે શીખવે છે તે પ્રમાણે જો આપણે ચાલીશું નહિ તો હાલ જે આપણી હાલત છે તેના કરતાં વધારે નઠારી હાલતમાં આપણે આવી પડીશું, માટે આપણે પણ મહેનત કરવા માંડવી કે જેથી આપણું નામ જેવું પ્રાચીન કાળમાં પ્રસિદ્ધ હતું તેવું, રે વધારે, હાલના જમાનામાં પણ થાય. ઉદ્યમ ને ધન, વિદ્યા ને જ્ઞાન, શૂરાતન ને જય, સદાચાર ને કુલીનતા, એ સર્વ મંડળીઓ કહાડ્યાથીજ વધશે કેમકે સુધારાનો મૂળપાયો મંડળી-સંપ છે. કહેવત છે કે "જીવ જાય તે સારૂં, પણ જીવનગાળો જા તે માઠું." —અજ્ઞાન ને નિર્ધન એવી હાલતમાં રહેવું તેના કરતાં મરી જવું બહેતર છે. માટે આપણે સંપ રાખવાનો અભ્યાસ જારી રાખવો કે જેથી આપણો તથા આપણા પરિવારનો જીવ પણ જાય નહિ ને જીવનગાળો પણ જાય નહિ.

કવિતા

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

[પ્રિયકાન્ત પ્રેમચંદ મણિયાર (જ. ૨૪-૧-૧૯૨૭ – અવ. ૨૫-૬-૧૯૭૬) જ્યારે રોમેન્ટિક અને મોડર્ન કવિતા-પ્રવાહો સાથે ચાલતા હતા ત્યારે પ્રેમની અને પુષ્પોની તેમ જ આધુનિક સંવેદનની કવિતા લખનાર, લોકપ્રિય અને જાણીતા બનેલા કવિ. ૯ ધોરણ સુધી ભણીને પછી વારસાદીધો મણિયારનો વ્યવસાય કરતા રહેલા પ્રિયકાન્તે સમકાલીન કવિમિત્રોની પ્રેરણાથી ઉત્તમ લયમધુર ગીતો, છંદ-કાવ્યો, અછાંદસ કાવ્યો લખ્યાં. 'પ્રતીક' કાવ્યસંગ્રહ(૧૯૫૩)થી ચાલેલી એમની કાવ્યયાત્રા 'લીલેરો ઢાળ'(૧૯૭૯) સુધીના ૭ સંગ્રહોમાં ગ્રંથસ્થ થયેલી છે. એમનાં સર્વ કાવ્યો એકસાથે 'આ નભ ઝૂક્યું'માં સચવાયાં છે.]

કાવ્ય-સપ્તક

– પ્રિયકાન્ત મણિયાર

એ સોળ વરસની છોરી

એ સોળ વરસની છોરી

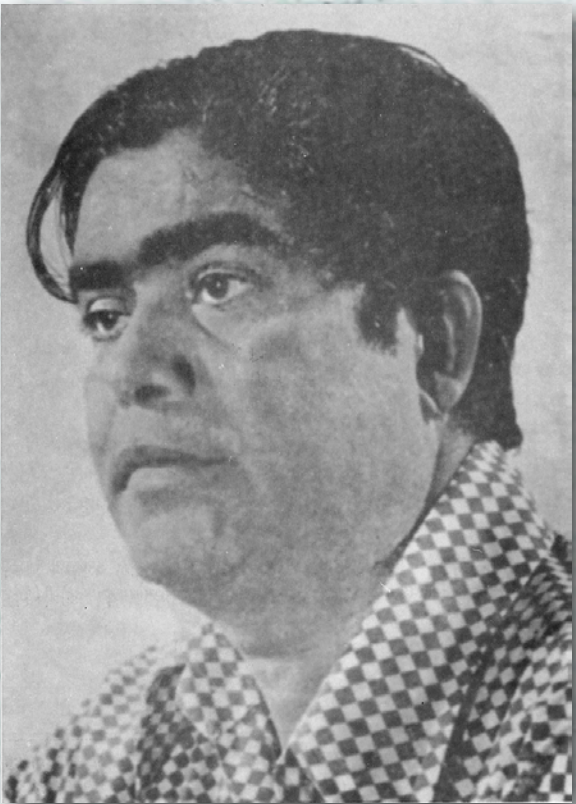
સરવરિયેથી જલને ભરતી તોયે એની મટકી રહેતી કોરી.

ગગનભર્યા ઘનશ્યામ અષાઢી વાદળ કેરું એ તો અંજન આંજે,
મઘમઘ મહેક્યાં ડોલરનાં કેં ફૂલ સરીખાં ગાલે ખંજન રાજે;
જેની હલકે માયા ઢળકે એવી છાયા ઢાળે નેણ બિલોરી
એ સોળ વરસની છોરી

મહી વલોવે રણકે સોનલ કંકણ જેના મલકે મીઠા સૂર,
ગોરાં ગોરાં ચરણે એનાં ઘૂઘરિયાળાં રૂપાનાં નૂપુર;
કંઠ સુહાગે સાગરનાં મધુ મોતી રમતાં બાંધ્યાં રેશમ-દોરી.
એ સોળ વરસની છોરી

એનાં પગલે પગલે પ્રગટે ધરતી ધૂળમાં કંકુની શી રેલ,
એના શ્વાસે શ્વાસે ફૂટે ઘૂમરાતા આ વાયરામહીં વેલ;
એના બીડ્યા હોઠ મહીં તો આગ ભરેલો ફાગણ ગાતો હોરી.
એ સોળ વરસની છોરી

(આ નભ ઝૂક્યું, પૃ. ૫)

ફૂલ

ફૂલનો પવન લોચન મારે વાયો,
આકાશ ભરાય એટલી સુગંધ લાવ્યો.

કોઈ તરુ ના, કોઈ ના ડાળી, કોઈ ના ડાળખી, પાન;
ફૂલનો ફુવાર એટલો ફૂટે જેમ કવિનાં ગાન :
ફૂલનો સૂરજ હૃદયે વાવ્યો, ફૂલનો વળી છાંયડો છાયો.

ફૂલની નદી, ફૂલનું તળાવ, ફૂલનું નાનું ગામ,
ફૂલનો દીવો, ફૂલહિંડોળો, ફૂલમાં ફોર્યા રામ;
કાળને સાગર જાત ડૂબી ત્યાં તરતાં ફૂલથી ફાવ્યો,

ફૂલનો પવન લોચન મારે વાયો.

(આ નભ ઝૂક્યું, પૃ. ૭૩)

ફોકલોન્ડ રોડને જોતાં

રે સૂર્યમાં માછલીઓ તરી રહી;
ઉલ્કા કશી આ નભથી ખરી અહીં.
સમુદ્ર ને નીર સુપ્રાપ્ય શર્કરા !
હેમંતમાં આંહીં વસંતના ઝરા !
શાં પ્રીતિનાં પ્રેત? રહસ્ય ભીતિનાં?
અનંગ ! તારી રતિની સ્થિતિ આ !

(આ નભ ઝૂક્યું, પૃ. ૧૫)

એક્કેય એવું ફૂલ

એક્કેય એવું ફૂલ ખીલ્યું છે નહીં
 કે જે મને હો ના ગમ્યું !
 જેટલાં જોયાં મને તો એ બધાં એવાં જ્યાં
 કે જે નથી જોયાં થતું, — ક્યારે હવે હું જોઉં...
 એમાંય તે આજે વસન્ત
 મબલખ ફૂલોના ભારથી ડૂબું ડૂબું નેયા લઈને નાંગરી
 આછા શિશિરના તટ ઉપર
 ત્યાં
 હું જ ડૂબી જાઉં છું
 હું ભાનમાં બોલી રહ્યો બેહોશ છું
 હું ફૂલ પી એવાં ગયો છું ગટગટાવી
 આંખમાં એની અસર એવી થતી
 જેની સુગંધે જગત આ આખું શ્વસે
 તે સૂર્ય મુજને તાતો ખીલેલો લાગતો,
 ઓટ-ભરતીમાં ઊછળતા માત્ર પાણીના
 અરે બહુ પર્ણમાં
 સાગર ખીલેલો લાગતો
 પર્વતો પાષાણના કેવા ઠરેલા
 તે પણ ખીલેલા લાગતા
 એકસરખું ચોતરફ ફેલાયલું આ આભ પણ
 મુજને ખીલેલું લાગતું.
 ભમરા સમો ભમતો પવન ને ભમરા સ્વયં
 મુજને ખીલેલા લાગતા,
 હું આ બધું શું અરે બોલી ગયો
 ફૂલથી કે ભૂલથી ?
 જે કંઈ ખીલ્યા તે શબ્દ મારા —
 અહીંતહીં બધે વેરાઈ ગયા !

એક ગાય

ક્યાંકથી

ભૂલી પડી આવે હવા બસ; તૃણ નથી
ચોમેરમાંયે; તપ્ત કણ છે રેતના; તડકો પડ્યો;
ત્યાં કાય તો કેવળ રહી કૃશ હાડકાંનો માળખો
ને એ છતાં એ શ્વાસ લેતી (જેની તો અચરજ થતી)
– હાથમાં આવી ગયેલા મૃત્યુને વાગોળતી!

(આ નભ ઝૂક્યું, પૃ. ૧૯)

એ લોકો

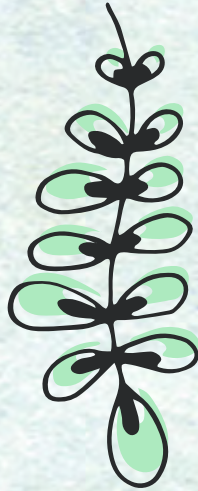
એ લોકો પહેલાં કપડાના તાકા ભરી રાખે છે
પછી જ્યારે ઉઘાડો માણસ ફાટી જાય છે ત્યારે
વાર વાર વેચે છે.
એ લોકો પહેલાં ધાન્યના કોથળા ભરી સીવી રાખે છે
પછી જ્યારે માણસ સડી જાય ત્યારે
કિલો કિલો વેચે છે.
એ લોકો પહેલાં ઔષધની શીશીઓ
સંઘરી રાખે છે
અને માણસ જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે
થોડી થોડી રેડે છે.
તે તે લોકો છે જ નહીં,
એ તો છે નોટોને ખાઈ ઊછરતી ઊધઈ
બીજું એને ભાવતું નથી.
મારે કવિ થવું જ નથી,
ભારે અસર કરનારી જંતુનાશક દવા થાઉં તો બસ !

(આ નભ ઝૂક્યું, પૃ. ૨૧૨-૨૧૩)

ગાલ્લું

ઊભાં છાનાં ઝાડ :
 અંધકારના ઊંચા-નીચા પહાડ,
 ઉપર અળગો તારક-દરિયો ડૂહોળો,
 ખાંસી ચડેલી વૃદ્ધ કાયનું વળ્યું કોકડું —
 ચંદ્ર પડ્યો શું મોળો !
 ભાત ભાતના ભગ્ન વિચારો મુજમાંથી બહુ જાય વછૂટી
 વાદળરૂપે હાર એની તે હજી ન તૂટી !
 પવન પંખી-શો : કિન્તુ કાપી પહોળી કોણે પાંખ ?
 એક પછી એક હજી અધિકી ઉજાગરામાં ઊગતી મારે આંખ !
 દૂર ઘંટના થાય ટકોરા : વાગ્યા ત્રણ કે ચાર
 એક નાનકી ઠેસ ખાઈને કાળ પસાર,
 ચોકીદારની લાકડીઓનાં લથડે-ખખડે પગલાં
 લાલટેનને હવે બગાસાં ઢગલા;
 ઠર્યા દીવાની વાટ સરીખા ચીલા ટાઢા રામ,
 ભવિષ્યનો શું ભાર લઈને —
 પરોઢ કેરું ગાલ્લું આવ્યું ગામ ?

(આ નભ ઝૂક્યું, પૃ. ૬૧)

આસ્વાદ

પ્રિયકાન્ત મણિયારના
'ગાલ્લું' કાવ્ય
વિશે

– રમણ સોની

પ્રતીકવાદી કવિતાનો આપણે ત્યાં મહિમા થવા માંડેલો એ ગાળામાં પ્રિયકાન્તનાં 'ગાય', 'અશ્વ' આદિ કાવ્યો ધ્યાનપાત્ર બનેલાં. આ રચનાઓની અંતિમ પંક્તિમાં પ્રયોજાયેલી કાવ્યપ્રયુક્તિ (device) કાવ્યવિષયનું એક વિશિષ્ટ અને બળવાન સંકેતમાં રૂપાંતર કરે છે – પછી એની વ્યંજના ઉપરની પંક્તિઓને સંકંપ કરી મૂકે છે. પરંતુ એ પૂર્વે તો એ બધી પંક્તિઓ દૂબળી ગાય કે વરસાદમાં પલળતા અશ્વનું વર્ણન જ આપે છે. 'અશ્વ'માં તો કવિએ ઉદારતાથી ક્યાંક શબ્દો વેર્યા-વેડફ્યા છે એમ પણ લાગે. આની સરખામણીએ પ્રિયકાન્તની કલ્પનકળા વધુ ચડિયાતી ગણાય. એમની કવિતામાં ઉત્તમ અને આકર્ષક કલ્પનો ઘણાં જડશે. એમાં, 'રે સૂર્યમાં માછલીઓ તરી રહી' ('ફોક્લેન્ડ રોડને જોતાં') તો સ્મૃતિમાં જડાઈ રહે એવું સમર્થ છે.

આ દૃષ્ટિએ, પ્રિયકાન્તની કવિતામાં 'ગાલ્લું' એક જુદી તરી આવતી સુઘડ અને પાસાદાર કૃતિ છે. પ્રિયકાન્તના ઘણા શક્તિવિશેષો અહીં એક સાથે અનુભવાય છે : નકશીદાર સુરેખ શબ્દચિત્રો, સહજ રીતે સિલ્ક થઈ આવતું પ્રતીક અને તાજપવાળી અભિવ્યક્તિ. અહીં ન તો કલ્પનો ચિત્રો બનીને અટકી જાય છે કે ન તો કાવ્યનો વળ છેડે જતો જડતો હોય એવી સ્થિતિ સરજાય છે. વ્યંજનાગર્ભ દશ્ય કલ્પનોથી ઊપસતું જતું સંકુલ ચિત્ર એક યાદગાર પ્રતીક રચી દે છે.

કાવ્યમાં જ પ્રવેશીએ :

રાત્રિનો પરિસર છે. એના દશ્યમાન અંશો યુગના ઓંથારને વ્યંજિત કરતાં કલ્પનોમાં ગૂંથાયા છે. સ્તબ્ધતા અને અગતિકતાનું આલેખન કરતી પહેલી પંક્તિ જ કાવ્યની આબોહવામાં ખેંચી લે છે—

ઊભાં છાનાં ઝાડ :

અંધકારના ઊંચા-નીચા પહાડ

અંધકારના ઊંચા-નીચા પહાડની રેખાઓ રચતાં સ્થિર વૃક્ષોનું દૃશ્ય નિસર્ગની રમણીયતા નહીં પણ વૈવિધ્ય અને નિજત્વને મિટાવી દેતો જથ્થો, એક સ્થૂળ સંજ્ઞાહીન આકાર ઉપસાવે છે – ચૈતન્યશૂન્યતા જ સંકેતે છે. પછીની પંક્તિમાં પણ ‘તારક-દરિયો’ની બાજુના ‘અળગો’ અને ‘ડહોળો’ એવા શબ્દો એની ભવ્યતાને છેદીને એને મહિમાહીન સ્થૂળ વિસ્તારનો સંકેત બનાવી દે છે. ચંદ્રનો બહુપ્રશસ્ત બંકિમ આકાર પણ ક્ષયગ્રસ્ત વૃક્ષકાયની ઉત્પેક્ષાથી વિડંબના પામે છે. રાત્રિના પરિસરનાં આ ત્રણે ચિત્રો એકબીજા સાથે સંદર્ભ પામ્યા વિનાનાં સ્વતંત્ર અને સ્વયંપર્યાપ્ત છે. પણ આ સ્વયંપર્યાપ્તિ અલગતાને જ સૂચવે છે. જાણે એક પર બીજા પદાર્થનો ભાર ખડકાતો જતો ન હોય!

પછી આ પરિવેશમાં પાત્ર પ્રવેશે છે. પણ એથી તો પેલી વંધ્યતા અને સંજ્ઞાહીનતા વધુ ઘેરાં બને છે. બળવંતરાયનું ‘ભણકારા’ કાવ્ય અહીં જરા વિરોધાવવા જેવું છે : એમાં શરૂઆતમાં સૌન્દર્યસમાધિ પ્રેરક પરિવેશ આલેખાય છે ને પછી એમાં પાત્ર, એટલે કે કવિ પ્રવેશે છે ને સૌન્દર્યને એક પરિમાણ મળે છે. એ આખા સૃષ્ટિસૌન્દર્યરહસ્યમાંથી કશુંક અવર્ણનીય કવિચિત્તમાં ઝમી રહે છે. જ્યારે પ્રિયકાન્તના આ કાવ્યમાં રાત્રિનો પરિવેશ શૂન્યતાભર્યો છે ને પાત્રપ્રવેશે એક અસહાયતાનો પણ એમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે...આ પાત્રના ચિત્તમાં જાણે કશું ઠરતું નથી, કશો પિંડ બંધાતો નથી. આખો માણસ (total man) તો જાણે હયાત જ નથી – બધું વિખરાયેલું છે, ભગ્ન છે, ‘વહૂટી’ જાય છે. કશો સક્રિય અધિકાર સ્થપાતો જ નથી. સ્મરણો જાણે સણક્યા કરે છે : ‘વાદળ રૂપે હાર એની તે હજી ન તૂટી!’

હવે આંતર-લય બદલાય છે. પવનને પંખી કહેવાય છે ત્યાં સુધી તો એ એક સમ પર ચાલે છે પણ પછી લંબાતો, તાર સ્વરે પહોંચતો લય – ‘કિન્તુ કાપી પહોળી કોણે પાંખ ?’ –કમશ: ચિત્કારમાં રૂપાંતર પામે છે. એક સાદી પરિચિત ઉપમા એક પ્રભાવક કલ્પનમાં પલટાઈ જાય છે. ને એટલી જ ઉત્કટ છે પછીની પંક્તિ : ‘એક પછી એક હજી અધિકી ઉજાગરામાં ઊગતી મારે આંખ !’ કાવ્યની આ સૌથી પ્રલંબ પંક્તિમાં યુગસંદર્ભનો અતિ લાક્ષણિક સંકેત છે : આ યુગભાન (awareness) છે ? કે સંભ્રમ ? કે જ્ઞાનજનિત સંભ્રમ ? અખંડ ને સતત વહેતો સમય પણ ઠેસ ખાઈ જાય છે – એ જ રીતે એના હોવાની પ્રતીતિ થઈ શકે છે. વીતી ગયેલા યુગોની એક સૂક્ષ્મ (micro) છબી ઘંટના ટકોરાના કલ્પનથી ઉપસાવવામાં પ્રિયકાન્તની ઉત્તમ સર્ગશક્તિ જોઈ શકાશે.

મૃત્યુ તરફ ખસતી ક્ષણોના, કાવ્યની રગમાં સહજ રીતે ભળતા સંકેતો-(ચોકીદારની લાકડીઓનાં લથડતાં પગલાં, લાલટેનનાં બગાસાં અને ઠર્યા દીવાની વાટ)માં કમિક રીતે શૂન્ય બનતી જતી ચેતનાનું કાળજીભર્યું અને સમર્થ આલેખન છે.

આ બધું ખડકાતું રહે છે – કાવ્યમાંથી પસાર થતા ભાવકની સમૃતિમાં. અને એટલે ભવિષ્યનો ભાર લઈને આવતું ગાલ્લું એક ઉચિત અને ઉત્તમ પ્રતીક થઈ રહે છે. વર્તમાન ચેતનહીન ક્ષણોનો સરવાળો માત્ર બની

રહેતો હોય તો પછી વેદોક્ત ચેતનસભર પરોઢની સંભાવના ક્યાં ? ભવિષ્ય આ બધાનો ખડકલો છે ને એનો ભાર વહેવાનો છે, વેદના ગુણાતી જવાની છે...

કાવ્યની સુશ્લિષ્ટતા એના લય-પ્રાસની રેખાઓથી રચાય છે. પણ કાવ્યની અનન્યતા તો અનવદ્ય અને નક્કર એવા પ્રત્યેક દશ્યકલ્પનની સમાન્તરે અવકાશમાં રચાઈ ઊઠતા સંકેતોથી જે ઘાટ(design) ઊપસે છે એમાં છે. એક એક કલ્પન પહેલાં ચિત્ર તરીકે સ્પૃહણીય બની રહે છે ને પછી એમાંથી યુગબોધ વ્યંજિત થતો જાય છે. આવાં ચુસ્ત (intact) કલ્પનોમાં વિકસી અંતે પ્રતીક-વિસ્ફોટ કરતી કાવ્યની ગતિ નોંધપાત્ર છે.

કાવ્યગત સંવેદનામાં રહેલી મર્મગામી સર્જકતાનો અને કાવ્યરૂપમાં વરતાતી કવિકર્મની ઉત્તમ સૂઝનો આહ્વાદક પરિચય આપતું આ કાવ્ય પ્રિયકાન્તની સર્ગશક્તિનો લાક્ષણિક આવિષ્કાર છે.

(પ્રતિભા અને પ્રતિભાવ, સંપાદક ઉમાશંકર જોશી -માંથી)

સ્ત્રીસુરક્ષા

કેટલીક છોકરીઓએ કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પૂછ્યું કે છોકરાઓ કોઈ કોઈ વાર અમારી છેડતી કરે છે, તો અમારે શું કરવું ? તેમણે અહિંસક રીતે સામનો કરવાનો ઉપાય પૂછ્યો હતો. કિશોરલાલભાઈએ કહ્યું : "તમારા પગમાં ચંપલ તો હોય છે ને ? તે કાઢીને મારો."

છોકરીઓ તો આ સાંભળીને દંગ થઈ ગઈ. કિશોરલાલભાઈ જેવા અહિંસામાં માનનાર હિંસાનો માર્ગ બતાવે ? એટલે છોકરીઓએ કહ્યું. "આ તો હિંસા થઈ. એ તો અમે જાણીએ છીએ. અમારે તો અહિંસક ઉપાય જાણવો છે."

કિશોરલાલભાઈએ જવાબમાં કહ્યું, "આ વિશે તમને કાંઈ શંકા હોય અથવા તમને આથી સમાધાન ન થતું હોય તો બાપુને જ પૂછી લો."

છોકરીઓ બાપુ પાસે ગઈ. બાપુએ કહ્યું, "બસ. કિશોરલાલે આ જ બતાવ્યું ? હું તો કહું છું કે કોઈ તમારા પર બળાત્કાર કરવા જાય તો તમારી પાસે છરી હોય તો તે ભોંકી દો. એને હું તમારે માટે અહિંસા જ કહીશ."

બાપુ છોકરીઓને નિર્ભયતાનો પાઠ શીખવવા માગતા હતા. અને નિર્ભયતા જ અહિંસાનો ખરો ગુણ છે.

(બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪)

હાસ્ય-લેખ

અમારે ફ્લેટ ખરીદવાનો હતો. એક એપાર્ટમેન્ટમાં ફ્લેટ જોવા ગયાં. સ્વાભાવિક છે કે ફ્લેટ જોતા પહેલાં બેઝમેન્ટમાં નજર કરીએ. અમે તો આનંદમાં આવી ગયાં – ‘અહીં તો બે-બે લિફ્ટ છે... કશી ચિંતા નહિ, એક બગડે તો બીજી તો છે જ...’

જેની પાસેથી અમારે ફ્લેટ લેવાનો હતો તે ભાઈએ પણ અમારું મન વાંચી લીધું. તે બોલ્યા, "અરે, અહીં અમારે તમારે કંઈ ફિક્કર નહિ... બબ્બે લિફ્ટ... એકાદી ખરાબ થાય, તો બીજી તો છે જ..." અમને ફ્લેટ ગમી ગયો એટલે લઈ લીધો અને રહેવા પણ આવી ગયાં.

પણ રહેવા આવ્યા ને એકાદ મહિનો થયો, ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે ‘બીજી તો છે જ’ – એમ નહિ, પણ ‘બીજી જ છે !’ એટલે કે પહેલી લિફ્ટ તો મોટાભાગે બંધ જ રહે છે... બીજી લિફ્ટ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે... જે ગણો તે બીજી લિફ્ટ જ છે. પહેલી તો હોવા છતાં પણ નથી.

લિફ્ટ કરા દે...

– પરાગ મ. ત્રિવેદી

એપાર્ટમેન્ટના જાગ્રત રહેવાસીઓએ પ્રમુખ પાસે રજૂઆત કરી અને પહેલી લિફ્ટ રિપેર કરવાના ખર્ચનો અંદાજ કઢાવવા માટે મિકેનિકને બોલાવ્યો. તેના મત પ્રમાણે લગભગ પંચોતેર હજારનો ખર્ચ થાય એમ હતો. "આટલાં બધાં વર્ષ ચાલવાથી લિફ્ટ ઘસાઈ ગઈ છે, આટલો ખર્ચ તો થાય જ. અને હા, ત્યાર પછી પણ કેટલું ચાલે તે નક્કી નહિ, કારણ કે સાવ ઘસાઈ ગઈ છે." આટલી મોટી રકમ અને તે પણ રિપેરિંગમાં ? તેને વિદાય કરવામાં આવ્યો. પહેલી લિફ્ટ આવી રીતે સાવ બંધ પડી. ‘અત્યારે આટલી રકમ ખર્ચી રિપેર થોડી કરાવાય? પછી નવી લિફ્ટ જ લઈ લઈશું’ – આવું સર્વાનુમતે નક્કી થયું.

બીજી લિફ્ટ એકલપંડે બોજ ઉઠાવતી રહી. થોડા મહિના સરસ ચાલ્યું બધાને રૂપિયા પંચોતેર હજાર બચાવ્યાનો આનંદ હતો. પણ એક દિવસ બીજી લિફ્ટ પણ બગડી. ફરી પેલા મિકેનિકને બોલાવવામાં આવ્યો. બધાએ કહ્યું, "જુઓને, એકાદ લાખનો ખર્ચ ભલે થઈ જાય, પણ બંને લિફ્ટ રિપેર થઈ જતી હોય તો !"

મિકેનિકે લિફ્ટ ચેક કરી. "કેટલાં વર્ષ થયાં આ બંને લિફ્ટને ?" "અઢાર-ઓગણીસ વર્ષ થયાં."

"અહીં સર્વિસ કરવા કોણ આવે છે ?"

"જુઓ ભાઈ, આ એપાર્ટમેન્ટમાં ઘણા ફ્લેટ છે. એમાંના અડધોઅડધ લોકો સર્વિસ કરે છે. એ બધા સર્વિસ કરવા બહાર જાય છે. કોઈ ગામમાં તો કોઈ

બહારગામ. પણ અહીં એપાર્ટમેન્ટમાં સર્વિસ કરવા કોઈ આવતું નથી. કદાચ ટ્યૂશન કરાવવા કોઈ આવતું હોય, તો એ તો એકલદોકલ હોય, એની અવરજવરથી લિફ્ટ ઘસાઈ જાય કે એને નુકસાન થાય એવું બનવાની સંભાવના નહિ." ભૂતપૂર્વ પ્રમુખે વિશાળ લમણાંના છૂટાછવાયા થોર જેવા, મોટી ટાલમાં રહેલા વાળના ઝૂમખા પર હાથ ફેરવતા ફેરવતા મિકેનિકને પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યો. 'એમના માથા પર થોડાક જ વાળ હતા એટલે તેઓ વાળ પર હાથ ફેરવતા હતા કે કાયમ હાથ ફેરવતા હતા એટલે થોડાક જ વાળ હતા ?' – આવું હું વિચારી રહ્યો. બીજી શક્યતા સત્યની વધુ નજીક જણાતી હતી, કારણ કે તેઓના હાથ જ્યાં અડે ત્યાં બધું સાફ થઈ જતું. તેઓ પ્રમુખ હતા ત્યારે એપાર્ટમેન્ટની તિજોરી સાફ થઈ ગઈ હતી, તો વાળની શી વિસાત ? પણ તેમણે ઉપર મુજબ આપેલી સફાઈથી મિકેનિકનું મોં ઊલટું બગડી ગયું... "અરે, હું એવા સર્વિસવાળાની વાત નથી કરતો... અહીં લિફ્ટની સર્વિસ કરવા કોણ આવે છે ?"

હવે વર્તમાન ઉપપ્રમુખે મોરચો સંભાળ્યો – "જુઓ ભાઈ, અહીં ક્યારેય લિફ્ટ બગડતી નહોતી એટલે સર્વિસ કરવા કોઈ આવતું નથી."

"પણ બગડે નહિ એટલે સર્વિસ નહિ કરાવવાની ? થોડા થોડા ટાઈમે સર્વિસ તો કરાવવી જોઈએ ને ?"

"....."

"સર્વિસ કરાવતા હોય તો લિફ્ટ વરસોનાં વરસો ચલ્યા કરે... ઘસાય નહિ. તમારી આ બંને લિફ્ટ તો ઘસાઈ ઘસાઈને ઠેકાણે થઈ ગઈ છે."

"લિફ્ટની સર્વિસ કરાવવાનું આટલાં વર્ષ કોઈને સૂઝ્યું નહિ ?" જેમના ગોઠણના સાંધા ઘસાઈ જવાથી એક પગ પર હાથ મૂકીને ચાલતા અને એપાર્ટમેન્ટની શરૂઆતથી જ કારોબારીમાં રહેલા એક કારોબારી સભ્યે આકોશ વ્યક્ત કર્યો. તેઓ કારોબારી સભ્ય હોવા છતાં અવારનવાર મેઈન્ટેનન્સ ચાર્જ ભરવાના ધાંધિયા કરતા હતા. લિફ્ટ બગડવી શરૂ થઈ ત્યારથી તેઓ નિયમિત મેઈન્ટેનન્સ ચાર્જ ભરવા લાગ્યા છે, કારણ કે દાદરા ચડવામાં સૌથી વધુ તકલીફ તેમને પડે છે.

જેવા તેઓ આકોશથી બોલ્યા કે તેમના આકોશ કરતા અનેકગણા રોષથી બધા તેમની સામે જોવા માંડ્યા. તેમનું મોં વસાઈ ગયું. વાતાવરણ શાંત થઈ ગયું. સૌ એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા. ટોપ ફ્લોર પર રહેતા એક ઠીંગણા રહેવાસીએ પગના અંગૂઠા પર ઊંચા થઈ બાજુમાં ઊભેલ લંબૂસના કાનમાં કહ્યું, "પ્રમુખ જ બધા એવા બને છે ને... કંઈ કરતા જ નથી... મારું તો મગજ ઘસાઈ જાય છે.. લિફ્ટ તો ઘસાઈ જ જાય ને..."

"મેં તો એટલે જ કારોબારીમાંથી રાજીનામું આપી દીધું..." લંબૂસે મોં બગાડતાં કહ્યું.

એપાર્ટમેન્ટમાં નવા રહેવા આવેલા, સર્વિસ પર કાયમી મોડા જતા એક સરકારી અધિકારી બોલ્યા, "આટલાં-આટલાં વરસોમાં કોઈને સમયસર સર્વિસ કરાવવાનો ખ્યાલ ન આવ્યો ?"

"હવે તમે તો હમણાં આવ્યા... તમને શું ખબર હોય ? એટલું બધું આવડતું હોય તો બનો લ્યો પ્રમુખ...કાલથી તમે પ્રમુખ ! સંભાળો વહીવટ ને કરાવો બધું સમયસર." વર્તમાન પ્રમુખ સાથે ઉપરઉપરથી સારા સંબંધ રાખતા, પણ તેના કટ્ટર વિરોધી એવા એક વેપારીએ ચશ્માની સાઈડમાંથી ત્રાંસી આંખે પ્રમુખ સામે જોતાં રોકેટ છોડ્યું. પ્રમુખનું મોં ઝડપી બોલરનો બાઉન્સર વાગ્યો હોય એવું થઈ ગયું.

ઘણી સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં સુધીમાં આવી ગઈ હતી. "આપણે ઘર દર વર્ષે કેવાં સાફસૂફ કરીએ છીએ. આ જેન્ટ્રસને કોઈને આટલાં વર્ષ લિફ્ટ સર્વિસ કરાવવાનું સૂઝ્યું નહિ?"

"તો શું ? ઘરનું તો એક કામ નથી કરી શકતા, પણ આવી વસ્તુમાં ધ્યાન ન પડે તો શું કામનું?"

"મારા હસબન્ડ શાક લેવા, દળણું દળાવવા, છોકરાને લેવા-મૂકવા, ભંગાર/પસ્તી આપવા, ઇસ્ટ્રીનાં કપડાં લેવાં-આપવાં, કચરો ફેંકવા – એમ કોણ જાણે કેટલી વાર લિફ્ટમાં જતા હશે, પણ એમને ક્યારેય એવો ખ્યાલ ન આવ્યો કે આ લિફ્ટની સર્વિસ કરાવવી જોઈએ... હવે કેવા હેરાન કરે છે ! દળણું દળાવવા જાય તો કેટલી વારે પાછા આવે... ૨૦-૨૫ પગથિયાં ચડે, વળી પોરો ખાય, વળી ૧૫-૨૦ ચડે ને આરામ કરે. ઘરમાં છોકરાં 'ભૂખ લાગી ભૂખ લાગી' કરતાં હોય પણ આ લોટ લઈને આવે, તો રોટલી માંડું ને !" એક બહેને પોતાના કમભાગીપણાની વાત પોતાની પડોશણને જ સંભળાય એવા ધીમા અવાજે કહી. અત્યારે તેમણે એટલા ધીમા અવાજે વાત કરી કે તેમની બાજુમાં ઊભેલ પડોશણ સિવાય કોઈને સંભળાયું નહિ. પણ ક્યારેક ઘરમાં તેમની બાજુમાં જ ઊભેલ તેમના પતિને તેઓ એવી રીતે આજ્ઞા કરતા કે પડોશણ તેના પોતાના ઘરમાં જ બેઠા બેઠા સાંભળી શકતી. ત્યારે તેને નજીક હોવાની જરાપણ જરૂર રહેતી નહિ.

સ્ત્રીઓના ટોળામાંથી એક અવાજ સંભળાયો – "તમારા જેન્ટ્રસથી શેક્યો પાપડ નથી ભાંગતો, તો પછી આ કમિટીઓ બનાવીને શું કામ બેઠા છે ? વિખેરી નાખો કમિટીઓ... રદ કરો બધા હોદ્દા." બધા પુરુષોની નજર સ્ત્રીઓના ટોળા તરફ ખેંચાઈ. ઘરના સભ્યોની અનિચ્છા છતાં પ્રમુખ બનેલા વર્તમાન પ્રમુખશ્રીના પત્નીનું આ મધુર વાક્ય હતું.

બીજી અમુક વ્યક્તિઓને પ્રમુખ બનવા ન દેવા માગતા અને આથી જ વર્તમાન પ્રમુખને ચાલુ રાખવામાં ખૂબ રસ ધરાવતા એક કમિટી મેમ્બર તાડૂક્યા, "હા,હા, તો આપી દો બધો વહીવટ આ લેડિઝ ડિપાર્ટમેન્ટને... પછી જુઓ કેટલી વીસે સો થાય છે... અરે, તમે લોકો તો ગેલેરીમાંથી કચરો ફેંકવાનું ને બીજા પર ઍઠવાડનાં તપેલાં ઊંધાં વાળવાનું બંધ કરો ને, તોય બસ ! આખો દિવસ જાતજાતના પાણી ને રગડા આ ફેંક્યા નીચે..."

પોતાની પત્નીની વાત કાપનાર તે ભાઈ તરફ પ્રમુખશ્રી માનની નજરે જોઈ રહ્યા. 'કાશ પોતે પણ એવું કરી શકતા હોત !'

પેલા ભાઈના ટેકામાં માથામાં મેંદી નાખેલ એક પ્રૌઢ બોલ્યા, "હા, સાચી વાત છે... આ ગઈ કાલે જ હું દુકાને જતો હતો, કે ઈડલીનું ખીરું પડ્યું મારે માથે, બોલો !"

ખૂણામાં ઊભેલા બે યુવાનમાંથી એકે બીજાના કાનમાં કહ્યું, "એ કંજૂસે તો ઈ ખીરું ય દુકાને જઈ વેચી નાખ્યું હશે..." બંનેએ હસીને એકબીજાને તાળી આપી.

ઈડલીના ખીરાની વાત સાંભળતાં જ પરમદિવસે ઈડલીનું ભોજન પામીને ધન્ય થનાર એક યુવાનનું મોં પાન ખાતાં થંભી ગયું. તેણે સ્ત્રીઓના ટોળામાં ઊભેલી તેની પત્ની સામે જોયું. તેની પત્નીએ તોફાની સ્મિત કરી હકારમાં ધીમેથી ડોકું હલાવ્યું ! યુવાને ડોળા તતડાવ્યા. યુવતીએ નારાજ થઈ નજર ફેરવી લીધી.

"અમે લેડિઝ જેમ ઘર સંભાળી શકીએ ને, એમ એપાર્ટમેન્ટનો વહીવટ પણ સંભાળી શકીએ. હા, એમાં કોઈ શંકા નથી. પણ અત્યારે નહિ. અત્યારે તો તમારાં કરેલાં તમે ભોગવો. લિફ્ટનું બધું સરખું કરાવો. પછી આપો અમને વહીવટ... બતાવી દઈએ..."

"ભાઈઓ તથા બહેનો, જુઓ, જુઓ... શાંતિ... શાંતિ... આમ એકબીજા પર દોષારોપણ કરવાથી કંઈ નહિ વળે. આપણે બીજા પર રોષ ન ઠાલવવો જોઈએ. આ પ્રશ્ન આપણો છે અને આપણે જ એને ઉકેલવો જોઈએ." પોતાને શરદી થાય તોય બીજા ડોક્ટર પાસે દવા લેવા જતા (તેઓની દવાથી કોઈને સારું થતું નથી એની

ખબર હોવાથી) ડૉક્ટરસાહેબે બધાની વચ્ચે ઊભા રહી બોધ આપ્યો." આપણે અંદરોઅંદરની વાતચીતથી અને દલીલોથી વાત આગળ નહિ વધારી શકીએ. આપણે મિકેનિકને જ પૂછીએ કે હું ભાઈ, આનો શો ઉપાય છે ?" પોતાને કોઈ ગ્રહ નડે છે એવું માનતા કોઈ જાતક જ્યોતિષને પૂછે એવો પ્રશ્ન મિકેનિકને પૂછવા સૌ અધીર બન્યા. મિકેનિકને પૂછ્યું, "શો ઉપાય છે ?"

મિકેનિક ક્યારનો બધાની ચર્ચા સાંભળતો હતો. તેના મગજના સ્કૂ હલબલવા માંડ્યા હતા. તેનું મગજ બગડે તે પહેલાં સમયસર તેના ભણી સૌ ફર્યા અને તેના જવાબની રાહ જોઈ રહ્યા.

"એક પણ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યા વિના તમને પહેલા નંબરની, અગાઉની બંધ પડેલી લિફ્ટ ચાલુ કરી આપું તો?" લિફ્ટનો મિકેનિક બોલ્યો.

પ્રમુખશ્રીનું ભારે શરીર આ વાક્ય સાંભળી ખુરશીમાંથી અચાનક 'લિફ્ટ' થઈ ગયું... એ ઊભા થઈ ગયા ! "શું...શું વાત કરો છો? એક પણ રૂપિયાના ખર્ચ વિના પહેલી લિફ્ટ ચાલું ?"

"હા"

"કેવી રીતે ?"

"બીજી લિફ્ટ આમ ઘસાઈ ગઈ છે, પણ એમાંની અમુક વસ્તુ ચાલે એવી છે. જે પહેલી લિફ્ટમાં બગડેલી છે એમાં...સમજી ગયા ને ? આટલી વસ્તુ બીજી લિફ્ટમાંથી પહેલી લિફ્ટમાં નાખીએ એટલે એક લિફ્ટ અફલાતૂન બની જાય."

સૌ હર્ષવેશમાં આવી મિકેનિકને ધન્યવાદ આપવા માંડ્યા. બીજા જ દિવસે મિકેનિકે બેમાંથી એક લિફ્ટ બનાવી નાખી. એટલે બીજી લિફ્ટના સારા-સારા પાર્ટ્સ કાઢી પહેલીમાં નાખી દીધા. લિફ્ટ થઈ ગઈ ચાલુ... નવા અરીસાની ખરીદી થઈ, લાઇટ-પંખા ફિટ થયાં અને એપાર્ટમેન્ટ આખામાં ખુશી છવાઈ ગઈ.

લિફ્ટનો ઉપયોગ સરખી રીતે થાય તે માટે લિફ્ટમેન રાખવામાં આવ્યો – કેટલો મોટો ખર્ચ બચી ગયો, તો આટલો ખર્ચ કરવામાં શું વાંધો ?

થોડા દિવસ બધું બરાબર ચાલ્યું. પરંતુ એક દિવસ ત્રીજા અને ચોથા માળ વચ્ચે લિફ્ટ અટકી પડી. લિફ્ટમેન અને ત્રણ રહેવાસીઓ સલવાયા. અંદર અકળાયા, બજાયા, ગૂંગળાયા. મહામહેનતે તેઓને બહાર કઢાયા. બહાર નીકળી તેમણે બારણું જેવું બંધ કર્યું, કે લિફ્ટ ચાલુ ! સમી સાંજે કોઈ રૂપાળા યુવાનને જોઈ યુવતીની આંખો થંભી જાય એમ બે દિવસ પછી સમી સાંજે લિફ્ટ આખી ને આખી થંભી ગઈ. તે પણ અઢાર-ઓગણીસની જ હતી ને ! પણ તે કોને જોઈ થંભી ગઈ તે ખ્યાલ ન આવ્યો. તેને થંભેલી જોઈને ઘણાને પોતાનું હૃદય થંભી જશે એમ લાગ્યું – ખાસ કરીને સૌથી ઉપરના માળવાળાને. તરત બે જણ મિકેનિકને બોલાવવા ગયા. તેનું ઘર બંધ હોવાથી બાજુવાળાને પૂછતાં જણાયું કે તે તો બહારગામ નોકરી મળવાથી ચાલ્યો ગયો છે. અન્ય જગ્યાએ પૂછપરછ કરી. બીજા મિકેનિકને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે લિફ્ટ ચેક કરીને પૂછ્યું, 'આ એક કંપનીની લિફ્ટમાં બીજી કંપનીના પાર્ટ્સ કમે છે?' અમે બધી વાત કરી.

તે બોલ્યો, "એટલે જ આવું થાય છે. ગમે ત્યારે લિફ્ટ અટકી પડે ને ગમે ત્યારે ચાલુ થાય ! એક કંપનીની લિફ્ટમાં બીજી કંપનીના પાર્ટ્સ ક્યારેય ન નખાય..."

તેણે મહેનત કરી લિફ્ટ ચાલુ તો કરી પણ જતાં જતાં કહેતો ગયો ; 'આમાં થોડી થોડી તકલીફ તો રહેશે જ...'

એક દિવસ લિફ્ટ પહેલા અને બીજા માળ વચ્ચે અટકી. આ વખતે અંદર ફસાવામાં એક જાડા ભાઈ અને બાળકો હતાં. હા, લિફ્ટમેન તો ખરો જ ! પેલા જાડા ભાઈ લિફ્ટ અટકવાથી બેબાકળા બની, ઊભા ઊભા જ પગથિયાં ચડવાના ખ્યાલમાત્રથી હાંફવા માંડ્યા. બંને બાળકો ચીસો પાડી કૂદવા લાગ્યાં. લિફ્ટમેનની હાલત સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ. પેલા ભાઈ હલબલવા માંડ્યા ને જગ્યા ઓછી પડતાં લિફ્ટમેનને ધમકાવવા લાગ્યા. બંને બાળકો ઊછળી-ઊછળી લિફ્ટમેનના પગ ઉપર પડતાં હતાં. એ અધમૂઓ થઈ ગયો. માંડ માંડ બારણું ખોલી બધાએ તેમને બહાર કાઢ્યાં. એ દિવસે ૧૫ તારીખ હતી. પણ લિફ્ટમેન કોઈને કદા સિવાય, પંદર દિવસનો પગાર માગ્યા વિના જ ચાલ્યો ગયો. અવારનવાર 'લિફ્ટ'માં 'ફિટ' થઈ જવાની અને આવી રીતે હેરાન થવાથી તેને ડર લાગી ગયો હશે કે ક્યાંક એ જ 'ઉપર' લિફ્ટ ન થઈ જાય !

બીજો લિફ્ટમેન તરત મળી ગયો. પણ જેટલી વાર લિફ્ટમાંથી માણસો બહાર નીકળે એટલી વાર એ પોતાના મોઢામાંથી બીડીનો ધુમાડો બહાર કાઢતો હતો. આથી તેને લિફ્ટની એટલે કે એપાર્ટમેન્ટની બહાર કરી દેવાયો.

બેકારી એટલી છે કે ત્રીજો લિફ્ટમેન ત્રણ દિવસમાં મળી ગયો. પણ તેને ચાર જ દિવસમાં છૂટો કરવાનો થયો કારણ કે તે લિફ્ટમાં ઊભો રહેતો ત્યારે ત્રણ માણસની જગ્યા રોકાઈ જતી !

વાત બધે ફેલાઈ ગઈ છે. અત્યારે કોઈ લિફ્ટમેન તરીકે રહેવા તૈયાર નથી. મિકેનિક પણ આવવાનું ટાળે છે. લિફ્ટ આમ તો ચાલે છે, માત્ર થોડા મુદ્દા એપાર્ટમેન્ટવાસીઓએ યાદ રાખવા પડે છે :

(૧) છઠ્ઠે માળે લિફ્ટ ઊભી રહેતી નથી. તે માળના રહેવાસીઓએ પાંચમે માળેથી લિફ્ટમાં બેસવાનું અને સાતમે માળે ઊતરી એક માળનાં પગથિયાં ઊતરી ઘરે પહોંચવાનું.

(૨) સાતમે માળે લિફ્ટનો દરવાજો બહારથી નથી ખૂલતો. તેમણે પણ બેસવા માટે પાંચમે માળે જવાનું, સાતમે માળે ઊતરી શકે.

(૩) ચોથા માળે અંદરથી લિફ્ટ નથી ખૂલતી. તેઓ ચોથા માળેથી બેસી શકે, ઊતરવાનું પાંચમા માળે.

(શું પૂછો છો ? પાંચમા માળવાળા ક્યાંથી બેસે-ઊતરે એમ ? અરે એમને તો પોતાના જ માળેથી – પાંચમા માળેથી જ બેસવા-ઊતરવાનું... ફૂલ ફેસિલિટી ! માત્ર પોતાનો વારો આવે એની રાહ જોઈ ટોળામાં (ચોથા, છઠ્ઠા, સાતમા માળવાળાનું સ્તો) ઊભું રહેવું પડે. આનાથી કંટાળી ક્યારેક તેઓ પગથિયાં ઊતરવા માંડે છે.)

(૪) એકથી ત્રણ માળના લિફ્ટના બટનમાં લાઇટ નથી થતી, લાઇટ ન થાય એટલે બટન બરાબર દબાયું કે નહિ તે પાકું ન થાય. બધાએ વારંવાર બટન દબાવ્યા કરવાં

ઉપરના બધા જ મુદ્દા જેને યાદ હોય તે એપાર્ટમેન્ટમાં 'પૂછવાયોગ્ય' માણસ ગણાય છે, બધા એના પ્રત્યે માનની નજરે જુએ છે.

કોઈ મહેમાન અમારા એપાર્ટમેન્ટમાં આવવાના હોય તો તેમને ચેતવી દેવામાં આવે છે – "તમે આવો, જરૂર આવો, પણ લિફ્ટ ગમે ત્યારે બંધ થઈ જાય છે. એટલે અહીં પહોંચો ત્યારે કદાચ બંધ હોય. તો એકસો દસ પગથિયાં ચડી શકો એમ છો ને ?"

આવું સાંભળી આવનારાઓને શંકા ઊપજે છે કે ‘આને આવવા જ નથી દેવા લાગતા... વહેવાર ન રાખવો હોય તો સીધી રીતે ના પાડતા હોય તો... ઘણા વળી આવું સાંભળી એ વિચારે ચડી જાય છે ને સમજીવિચારી આવવાનું બંધ રાખે છે. ઘણા વળી નીચે સુધી આવી, લિફ્ટ બંધ જોઈ, ફોન પર વાત કરી પાછા વળી જાય છે; પછી બીજી વખત આવવાની જલદી હિંમત કરતા નથી. તો અમુક મહેમાન લિફ્ટ બંધ જોઈ, પગથિયા ચડવાની શરૂઆત પણ કરે છે, હાંફ ચડવાથી પાછા ઊતરી જાય છે.

આમ, અમારા એપાર્ટમેન્ટના રહેવાસીઓને ત્યાં ચા-ખાંડ-શરબતનો વપરાશ ઓછો થઈ ગયો છે. ઘઉં પણ ઓછો જોઈએ છે – બહારગામથી કોઈ ફરવા / રોકવા નથી આવતું. અમારા બધાનાં, એટલે કે એપાર્ટમેન્ટના રહેવાસીઓનાં શરીર સપ્રમાણ અને સુદૃઢ બની ગયાં છે. કોઈને વધારાની કસરતની જરૂર પડતી નથી, લગભગ રોજ એકાદી વખત ત્રીસથી માંડી એકસો દસ પગથિયાંની કસરત થઈ જાય છે.

મને મળેલી માહિતી મુજબ અદનાન સામીના ફ્લેટની લિફ્ટ બંધ થઈ ત્યારે તેણે પેલું ગીત ગાયેલું

લિફ્ટ કરા દે, લિફ્ટ કરા દે,

મુજકો ભી તૂ લિફ્ટ કરા દે.

પણ મને એની પછીની લીટી સામે વાંધો છે – ‘થોડી સી તું લિફ્ટ કરા દે.’ અમારી લિફ્ટ તો આ કામ ઘણી વાર કરે જ છે... ‘થોડી સી’ લિફ્ટ થઈને તે અધવચ્ચે અટકી જાય છે. તેના માટે વળી ગીત ગાવાની શી જરૂર ! પણ વધારે વિચાર કરતાં મને સમજાયું કે અદનાનનો ફ્લેટ ફર્સ્ટ ફ્લોર પર હશે. તેનું એ સમયનું ભારે શરીર જોતાં તે એટલા પણ દાદરા ચડી શકે એ વાતમાં માલ નહિ ! એટલે એણે ગાયું હશે – બલકે પ્રાર્થના કરી હશે –’

"લિફ્ટ કરા દે, મુજકો ભી તૂ લિફ્ટ કરા દે,

થોડા સા તૂ લિફ્ટ કરા દે"

એટલે કે ‘મને પહેલા માળ સુધી ‘લિફ્ટ’ કરી દો, લિફ્ટને પહેલા માળ સુધી પહોંચાડી દો. પછી વધારે ઉપર લિફ્ટ ન જાય તો કંઈ નહિ !’

ઓહ ! આ કલાકારો પણ સ્વાર્થી થવામાંથી બચી ન શક્યા, નહિ ?

લિફ્ટની તકલીફ વધ્યા પછી ઘણાએ પોતાનો નિવાસ બીજે શિફ્ટ કરી નાખ્યો છે.

(૫૨૭, ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪)

લઘુ કથા

ગૂંચ
- રેખા સરવૈયા

‘દેવયાની બેટા! આપણે એક વધુ કોશિશ કરવી છે?’

દેવયાનીના માથામાં તેલ ઘસતાંઘસતાં માએ ધીરેથી વાત છેડી.

બે ક્ષણની ખામોશી જવા દઈને દેવયાનીએ પોતાનો ચહેરો મા તરફ ફેરવ્યો. એ ચહેરા ઉપર શું નહોતું? પ્રતિભા અને સમજણની પીંછીથી વિધાત્રીએ દેવયાનીનું મોં ચિતર્યું હતું. પરંતુ અત્યારે માને એ જ ચહેરા ઉપર ઉદાસીની પણ એક આછેરી પીંછી છંટકોરાયેલી હોય એવું દેખાયું. દીકરીની નાની પણ તત્ત્વવેધી તેજથી સામેની વ્યક્તિની આરપાર થઈ જતી આંખોને જીરવી ન શકી હોય એમ પોતાની નજર બીજે ઠેકાણે ખેસવી બેઠી.

‘દીપંકર કોઈની ચડામણીમાં આવીને આવું કરે એ હું કેમેય કરીને માની નથી શકતી બેટા ! તું એકવાર મને જાતે જઈને એની સાથે આ બાબતે વાત કરવા દે.’

માનાં ટેરવાં દેવયાનીના તાળવામાં હળું-હળું ફરતાં હતાં. મા જાળવી-જાળવીને એક વાત માટે વાતાવરણ રચવા માગતી હતી એ દેવયાનીથી કંઈ છાનું રહી શકે! માને ખોટું અપમાન ન લાગે એ રીતે મક્કમ પણ સંયમિત સ્વરથી દેવયાની બોલી પડી :

‘મા! દીપંકર સાથે લગ્ન મેં કર્યા છે બરાબર ને! એટલે વધુ તો હું જ એની જોડે રહી છું. આ વાત તું સ્વીકારે છે ને?...

માની આંખોમાં પ્રશ્ન ઊગ્યો પણ... કંઈ બોલવાનું હતું જ ક્યાં ? માનો હાથ કાંસકા સહિત દેવયાનીના લાંબા-કાળા ઘટા જેવા વિખરાઈને આખી પીઠ પર પથરાયેલા વાળમાં યંત્રવત્ ફરી રહ્યો. વાળ અત્યંત ગૂંચવાયેલા હતા. મા અત્યંત કાળજીથી કાંસકો ફેરવી રહી હતી.

‘બેટા! બહુ જ આસ્તેથી કાંસકો ફેરવું છું. જેથી તને ખેંચાય નહીં. ગૂંચ એટલી બધી છે કે...’ માએ બોલવા ખાતર જ વાત કરી હતી, પરંતુ સામી દિશામાંથી આ જ વાતનો સંદર્ભ દેવયાનીના ગંભીર સ્વરમાં માના કાન સુધી આવ્યો.

‘આપણે તો ઘણી બધી કાળજી રાખીએ, ધીરજ ધરીએ, પણ તેમ છતાં જિંદગીમાં કેટલીક ગૂંચ પડી જ જતી હોય છે ને...’કાંસકો છોડી દઈ માએ દીકરીના ચહેરાને પોતાની હથેળીમાં સાડી લીધો. દીકરીની આંખોમાં દીપંકર સાથેનાં લગ્નજીવનની હોડી ડૂબતી લાગી!

કાવ્ય

લાઈબ્રેરીમાં પુસ્તક – અજય સરવૈયા

૧

જેમ ઢળતી બપોરે

કોરા ભૂરા સૂના આભમાં ઊડે

સમડી સરતી હોય

જેમ કોરા કાગળ પર

પહેલું વાક્ય શ્વાસ લેતું હોય

જેમ ગાઢ દૂધ જેવી ધોળી પીઠ પર

એક તલ ઝબકતો હોય

તેમ લાઈબ્રેરીની ઘેરી ચળકતી મેજ પર

એક પુસ્તક પડ્યું છે

૨

લાઈબ્રેરીના આ ઓરડામાં

પાછળની બારીમાંથી રેલાતો સાંજનો કૂણો અજવાસ છે

મેજ પર દિવસોથી ઠરેલી ધૂળની ગંધ છે

પુસ્તક પર વીતેલાં વર્ષોના સ્પર્શ છે

આસપાસ પાનાંના પલટાવાનો રવ

પુસ્તક સામે હું

પુસ્તકમાં હું

પુસ્તકમાંથી હું

૩

લોખંડના ઠંડા રેકની ઉપરની અભરાઈ પરથી

એક પુસ્તક ઉતારું છું

હાર્ડ-બાઉન્ડ, કથઈ, જીર્ણ

પાસેની બારીના ઉજાસમાં સહેજ તપાસું છું

પાનાંની ઉપરની ધાર પર

દાયકાઓથી બાઝેલી ધૂળ છે

અંદર કાર્ડ પર કોઈની સહી નથી

વર્ષોથી આ પુસ્તક અહીં જ પડ્યું હશે

વણસ્પર્શ્યું, એમ ને એમ

ખરીને પડી રહેલા બાળપણના કોઈ દુઃખની જેમ

પહેલા પ્રેમની સ્મૃતિની જેમ

ઉનાળામાં ઊપસી આવતા અવસાદની જેમ

પલંગ પર પડી રહેલી વૃદ્ધ માની જેમ

વીસરાઈ ગયેલા કોઈ સંજોગની જેમ

['નવનીત-સમર્પણ', ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪]

વાર્તા

સુન્દરમ્

[લુહાર ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ 'સુન્દરમ્' (જ.૨૨-૩-૧૯૦૮ - અવ. ૧૩-૧-૧૯૯૧) ગાંધીયુગના આપણા ઉત્તમ કવિ. ઉપરાંત એવા જ ઉત્તમ વાર્તાકાર, તેજસ્વી વિવેચક અને ઇતિહાસ-લેખક. વળી પ્રવાસલેખક, અનુવાદક, નાટ્ય-લેખક, ચરિત્રલેખક અને 'દક્ષિણા' નામના સામયિકના સંપાદક. ગાંધીજી-સ્થાપિત સંસ્થાઓમાં ભણ્યા અને ભણાવ્યું. સંશોધન-કાર્ય કર્યું. ૧૯૪૫થી અંત સુધી પોંડિચેરીના અરવિંદ-આશ્રમમાં સાધકજીવન ગાળ્યું.

નીચેની વાર્તા 'ખોલકી' નાયિકા-પાત્રના મુખે કહેવાતી, એના પ્રેમ-સંવેદન અને કામેચ્છાને સંકેતતી પણ મુખ્યત્વે તો એના થનાર પતિ બીજવરની રૂક્ષ (પણ નાયિકાને તો ગમતી) છબિ ઉપસાવતી, અને છેવટે દૈહિક સંબંધ-ઇચ્છાની એક રહસ્યમય ક્ષણ આગળ પૂરી થતી રસપ્રદ અને કલાત્મક વાર્તા છે. આ વાર્તા વાંચનારે સુન્દરમની 'નાગરિકા' વાર્તા પણ અવશ્ય વાંચવી.]

ખોલકી

— સુન્દરમ્

પછી ફળિયામાં કૂતરાં એકદમ ભસવા લાગ્યાં એટલે મને થયું કે બધા આવતા હશે. નિરાંતે જોવાય એટલા માટે હું મેડે ચડી ગઈ અને બારીની ફાટમાંથી જોવા લાગી. બધા ભાયડા બીડીઓ પીતા પીતા આવ્યા અને આંગણામાં ઢાળેલા ખાટલા પર આડાઅવળા બેસી ગયા. પછી બધાએ માથાનાં ફળિયાં ધીરે ધીરે ઉતાર્યાં, અને કોકકોક આંગળી વતી કપાળ પરથી પરસેવો લૂછ્યો. હું બધાય ભાયડામાં એમને શોધ્યા કરતી હતી. પણ મને એકદમ જડ્યા નહિ. તે રાતે અમારા ફરી વાર વિવાહ થયા ત્યારે ઘૂમટામાં ને ઘૂમટામાં મારાથી એમને ધારીને જોવાયેલા ન હતા. અને પછી ત્રીજે દહાડે મારી મા મરી ગઈ તે બાપાએ મને જવા ના દીધી, ને એ તેડવા આવ્યા ત્યારે મારી બહેનના વિવાહ થવાના હતા એટલે બાપાએ કહી વાળ્યું કે, 'વેવા પછી વાત.' એટલે વિવાહ થઈ ગયા પછી એ તેડવા આવવાના હતા ત્યાં એમના માસા મરી ગયા તે એ બધાની ભેગા કાણે આવ્યા. એટલે મારા બાપાએ બધાને ચા પીવા બોલાવ્યા ત્યારે મને થયું કે લાવ જોઉં તો ખરી. બધા ભેગા આવવાના હતા એ વાત તો ચોક્કસ, પણ એ ક્રિયા તે મને શી ખબર પડે? બારીની ઝીણી ફાટમાંથી મેં તો મારે જોયા કર્યું. બારી ઉઘાડવાની મારી હિંમત ન ચાલી.

એટલામાં મારી ભાભી કેડમાં છેયાને ઘાલી દાદરો ચડીને આવી ને બોલી કે 'ચમ ચંદનબા, આમ સંતાઈ સંતાઈને શું ભાળો છો?' મેં કીધું : 'કાંઈ નહિ.' ત્યારે ભાભી બોલી : 'કાંઈ નહિ ચમ ? આમ તાકી તાકીને તો જુઓ છો. પેલા તમારા

આયા સે તે ઓળખ્યા કે નહિ તમે?’ મેં કીધું; ‘મૂઈ ભાભી, તુંય કેવી બળેલાને બાળે સે?’ ‘લ્યો લ્યો ત્યારે, બતાવું તમને.’ એવું બોલી ભાભીએ બારી ઉઘાડી નાખી. નીચે ભાયડા વાતોમાં પડ્યા હતા એટલે કોઈએ અમારા ભણી ભાણ્યું નહિ. પછી આંગળી ચીંધી ભાભી બોલી: ‘જુઓ પેલા.’ મેં કીધું: ‘ચિયા?’ ત્યારે ભાભીએ કીધું : ‘પેલો ગળાનો હૈડિયો મોટો ખારેક જેવો દેખાય સે ને તે. હાં, જુઓ, હમણેં ગડફો કાઢ્યો તે.’ મેં જોયું. એમણે ખોં ખોં કરીને મોટો ગડફો કાઢ્યા અને પગ વતી તેના પર ધૂળ વાળી. એક કૂતરું પૂંછડી પટપટાવતું એમની કને આવ્યું તેને એમણે ‘હટ સાલા’ કહી પગના જોડાની અણી મારી. કૂતરું ચેઉં ચેઉં કરતું નાહું એટલે બધાય ભાયડા હસી પડ્યા.

પછી નરભો વાળંદ હુક્કા ભરી લાવ્યો અને બધા પીવા મંડ્યા. ત્યાં મારા બાપાએ બૂમ પાડી : ‘પાણી લાવજો, વહુ.’ એટલે ભાભી પાની આપવા નીચે ગઈ અને છેયાને મારી કને મેલતી ગઈ. છેયાને રમાડતાં રમાડતાં મેં બારીમાંથી જોયા કીધું. પીતળના પવાલામાંથી બધાને નરભે પાણી આપ્યું. એ નવા જમાઈ કહેવાય એટલે એમને પહેલું પાણી ધર્યું. એમણે ઊંચે પવાલે પીધું ત્યારે એમના ગળાનો હૈડિયો ઉંદરડી પેઠે ઊંચોનીચો થતો હતો. પાણી પી એમણે લાંબી સૂપડી જેવી મૂછો બેય ભીના હાથવતી જરા જરા પલાળીને આમળી અને પછી ખોં ખોં કરવા લાગ્યા. વાળંદે એમને હુક્કો આપ્યો તે એમણે લીધો અને એક ઘૂંટડો પીને મોઢામાંથી ઘુમાડો કાઢતો બોલ્યા કે, ‘અરે નરભા રાત, આજે તો તમારો હાથ જોવો છે જરા. બપોર બેસીશું આપણે.’ અને પછી નવરો હાથ એમણે ઊગી ગયેલી દાઢી પર ફેરવ્યા કીધો અને આંગળી વતી બાલ ખેંચવા લાગ્યા. હુક્કો પીને એ ઊઠ્યા, કોટ ઉતાર્યો અને ધોતિયાનો કછોટો માર્યો હતો તે એક છેડો કાઢ્યો અણે જોડા પહેર્યા અને નરભા વાળંદને પૂછ્યું કે, ‘રાત, પેશાબ સારુ કેણી ગમ જવાનું ?’ નરભેં હસીને કીધું : ‘જાવ ભિયા, ઘર પાછળના વંડામાં.’

એ ગયા પછી ખાટલા પર એમનું ફાળિયું પડ્યું હતું ને નરભા વાળંદે ઉપાડ્યું. ફાળિયામાં એમણે રાતો પટ્ટો ખૂબીથી આડો ખોસ્યો હતો તેના પર હાથ ફેરવતો નરભો વાળંદ બોલ્યો : ‘ભિયા તો જબરા શોખીન દેખાય છે.’ અને એમના કોટના ખિસ્સામાંથી જરા જરા દેખાતો લીલો રૂમાલ તે કાઢવા જતો હતો ત્યાં મારા બાપાએ એને વાર્યો કે, ‘રહેવા દે નરભા, કોઈની ચીજો ફેંદાય ના.’ પછી જમારા કાકા આવ્યા અને બોલ્યા કે, ‘ચાલો ઊઠો, મુખીને ત્યાં બધાને ચા પીવા જવાનું છે.’ અને હુડુડુડુ કરતા બધા ભાયડા ઊઠ્યા મને ચપોચપ ફાળિયાં માથે મેલી દીધાં અને હીંડવા માંડ્યા. અને કોઈનેય યાદ તો રહ્યું ના કે એ તો પાછા રહી જાય છે.

એમનો ફેંટો અને કોટ ખાટલા પર પડ્યાં હતાં. હું મારે બારીએ બેઠી બેઠી જોયા કરતી’તી. પેશાબ કરી એ આવ્યા અને કોટ પહેરતાં એમણે બારી ભણી જોયું અને મેંચ જોયું, અને મને કંઈ કંઈ થઈ ગયું. પછી એમણે પાછો બધો ફેંટો છોડી નાખ્યો અને સફાઈથી ધીરે ધીરે બાંધવ માંડ્યો. અને ડોકું તિરકસ રાખી મારા તરફ જો તા જાય અને ફેંટો બાંધતા જાય. મને થયું કે લાવ નાસી જાઉં પણ કોઈ એટલામાં નહોતું એટલે હું બેસી રહી અને ભાણ્યા કીધું.

પછી એમણે ફેંટો બાંધી લીધો અને કોટ પહેર્યો, ગજવા પરની ગડી હાથથિ સાફ કરતાં કરતાં એમણે બટન બીડ્યાં અને ચાંદીની સાંકળીવાળાં ખમીસનાં બટન જરા ઢંકાઈ ગયાં હતાં તે દેખાય એમ કર્યાં. ખિસ્સામાંથી લીલો રૂમાલ કાઢી મોઢું લૂછ્યું અને પીતળની ખોળીવાળી લાકડી જમણા હાથમાં ઝાલી ડાબા હાથે રૂમાલ ગજવામાં ઘાલ્યો, અને ખોંખારો ખાઈ મારા ભણી જોવા ગયા, ત્યાં એમને ઠાંસો ચઢ્યો. ઘડી વાર ઊભા ઊભા એમણે તો ઠાંસ્યા કર્યું. પછી એક સામટા બેચાર વાર થૂંક્યા, અને તેના પર જોડા વતી ઘૂળ વાળી. અને મારા ભણી જોવા માથું ઊંચું કર્યું અને મેંચ જોયું. એમની આંખમાં થોડું થોડું પાણી આવ્યું હતું પણ એમણે તો જ્યા જ કર્યું અણે પછી ચાલ્યા. એ દેખાતા બંધ થયા એટલે હું ઝબકી અને બારી વાસી દઈ નીચે જવા મંડી.

ભાભીના છેયાને કેડમાં ઘાલી હું દાદરાનાં બે પગથિયાં ઊતરી ત્યાં તો ભાભી પહેલે પગથિયે દેખાઈ. મને ઊતરતી ભાભીને તે બોલી : ‘ચમ ચંદનબા, ઊતર્યા ? ચાલો ચાલો બેસીએ ઘડી વાર.’ મેં કહ્યું : ‘ભાભી, તુંયે ચેટલી બધી મોડી થઈ ?’ ભાભીએ કીધું : ‘ચંદનબા, જે થાય સારાને સારુ !’ અને મારી કેડમાંથી એનો છેયો એના ભણી અડધો લટકી પડ્યો હતો તે એણે લઈ લીધો અને પછી અમે બેચ જણ બારીએ જઈને બેઠાં.

ભાભીનો છેયો બારીનો કઠેડો ઝાલી, એક હાથની હથેળી પહોળીકરી, તાતા કરતો કરતો કાગડા બોલાવા મંડ્યો. ભાભીએ મેન પૂછ્યું : ‘ચમ ચંદનબા, ઓળખ્યાને તમે ?’ મેં કીધું : ‘ઓળખ્યા, બુન. ’ હું એકલી હતી ત્યારે તો મેં તાકીતાકીને જોયા કીધું હતું. પણ હવે કોણ જાણે કેમ મને શરમ આવવા મંડી. હું આડુંઅવળું જોવા જોતી હતી ત્યાં ભાભીએ પૂછ્યું : ‘ઓળખ્યા તો બરાબર ને? પહેલા મૂરતિયા કરતાં સારા છે ને?’ મેં કહ્યું : એમાં આપણે વળી શું સારા-નરસા ? જે મળ્યું તે ખરું!’ ભાભીએ કીધું : ‘તે પછી ના ગમ્યા તો?’ ત્યારે મારાથી હસી દેવાયું અણે હું બોલી : ‘નહિ ગમે તો તું બદલાવી આપીશ ?’ ત્યારે ભાભીય હસી પડી અને બોલી : ‘હવે હમણાં જે છે તેને તો વાપરી જુઓ. પછીની વાત પછી. સારા ઘરનો મનીષ છે. એની પહેલી બાયડી ત્રણ છોકરાની મા થઈને મરી ગઈ. અને બીજી તમારા જેવી બાળરાંડ મળી.’ મેં કીધું, ‘પેલી છોકરાંવાળી અને હું બાળરાંડ. તેમાં વધારે શું આવ્યું?’ એટલે ભાભી હસીને બોલી : ‘ચંદનબા, તમે ક્યે દહાડે સંસાર માંડ્યા છે તે તમને ખબર પડે? આ મારો સો સો વાનાંનો, પરણ્યા કેડે દશ વરસ કેડેનો છેયો.’ એમ બોલી એણે છેયાને ગોઠમાં લઈને દાબ્યો.

એવામાં પડોશણે બૂમ પાડી એટલે છેયાને મૂકીને તે નીચે ગઈ. મેં એના છેયાને ગોઠમાં લીધો. એણે ભૂખ્યો થયો હોય તેમ મારી છાતીમાં માથું મારવા માંડ્યું. એટલે મેં એને સામા પીપળા પરનો મોર દેખાડી છાનો રાખ્યો. હવે દીવાવેળા થવા આવી હતી, અને ભાભીનો છેયો તો અઝું ને અઝું રોતો હતો. એનું રોવું સાંભળી ભાભી નીચેથી બોલી કે, ‘એને રાખજો ચંદનબા, આ દીવો પેટાવીને હું આવી.’ પછી તરત નીચે દીવો સળગ્યાનો ચમકારો થયો અને ભાભી ઉપર આવી. મારી કેનથી છેયાને લેતાં લેતાં બોલી : ‘પારકું છેયું રોવાડ્યા કરીએ તો ખવાડીએ ના ?’ પછી છેયાને ઘવડાવવા માંડી. અને ખૂબ તોફાનમાં આવી હોય એમ એણે

આંખો નચાવવા માંડી અને બોલવા જાય અને વળી રહી જાય. પછી એમ કરતાં કરતાં બોલી : ‘કહો, એક વાત કહું તો શું આપશો?’ મને હસવાનું મન થયું: ‘જેવો માસલ તેવું મૂલ.’ ‘ત્યારે તો હું કમાવાની.’ એમ બોલી ભાભીએ છેયાને એક થાનેથી બીજે થાને ફેરવ્યો અને કહ્યું ‘આમ કને આવો ત્યારે.’ હું કને ગઈ ત્યારે એણે કીધું: ‘હજી કને, મારા મોઢા આગળ કાન લાવો.’ મેં એમ કર્યું ત્યારે એણે છેયાને માથે ટેકવેલો હાથ છૂટો કરી બેય હાથે મારું માથું પકડ્યું અને ધીરેથી બોલી : ‘ભિયાએ તમને રાતે બોલાવ્યાં છે.’ અને મારા ગાલ પર એણે ચચરે એવી ચૂંટી ભરી. મારું રૂંવેરૂંવે થઈ ગયું. મેન ગભરાયેલી જોઈ ભાભી જ બોલી: ‘જશો ને? અને હવે અમારું મૂલ. જે બને તે મને રજેરજ કહેવાનું.’

અને હું ગઈ. જનજનાવર જંપી ગયું ત્યારે ભાભીએ મને ઉઠાડી: ‘ચંદનબા, પાડોશણે વાડાનું બારણું ઉઘાડ્યું છે.’ અને અમે બેય જણીઓ વાડામાંથી નીકળી. ભાભીનો છેયો ઊંઘતો હતો તે જરા સળવળ્યો પણ પાછો ઊંઘી ગયો. અંધારી રાત હતી. પાડોશીનો અણે અમારી વાડો સહિયારો હતો. હરણીઓ આથમવા આવી હતી. બધાંય ઊંઘતાં હતાં. ભાભી આગળ થઈ બોલી : ‘તમે ચંદનબા નસીબદાર, અમારે તો ઘરબાર, માવતર છોડી આટલે દૂર આવવું પડ્યું. તમારે તો ઘેર બેઠાં ગંગાજી આવ્યાં.’ અને અમે પાડોશીનાં બારણાં કને ગયાં ત્યાં બારણું ઊઘડ્યું અને પાડોશણે ડોકું બહાર કાઢ્યું, ને ધીરેથી બોલી: ‘આવો.’ પછી અમે અંદર પેઠાં.

પાડોશણનો ઘણી પરગામ ગયો હતો અને એને છેયુંછોકરું હતું નહિ. બે જણ એટલે ઘરમાં કચરોપૂંજો પડ નહિ અને કશું વેરણછેરણ થાય નહિ. છોકરા વિના સિઝાઈ સિઝાઈને પાડોશણ દૂબળી જેવી થઈ ગયેલી. બે જીવ એટલે ઘરમાં કશું ઝાઝું રાચરચીલું પણ રાખે નહિ. લીપેલો ઓરડો ચોખ્ખો ચંદન જેવો હતો. ભીંત પર ચાડા પર દીવેલનું કોડિયું બળતું હતું. એક ખૂણામાં ખાટલો અને બીજા ખૂણામાં ઊભો દાદર હતો. ખાટલા પર ભૂરું લૂગડું પાથર્યું હતું. ‘આવ્ય ચંદન, આજે તો મને ઊંઘ જ આવતી નથી!’ એમ કહી એણે છીંકણીની દાબડી કાઢી અને ભાભી ને એણે બેય જણે ફડાકા લેવા માંડ્યા. પછી પાડોશણ પાણી પીવા ઊઠી. મેડા પર કોઈ ખાંસી ખાતું સંભળાયું. ભાભીએ ‘મને કહ્યું, ‘ચંદનબા, સવારે વહેલાં આવજો.’ અને હું મૂંગીમૂંગી બેસી રહી. પાડોશણ પાણીનો લોટો અને પવાલું ભરીને લાવી અને મારી કને મેલ્યું. ‘આ લેતી જજે તારી સાથે. ઉપર ખૂણામાં ચોકડી છે તે તો તને ખબર છે.’ ભાભીએ ઊંચા હાથ કરી આળસ મરડી : ‘ઊંઘ આવવા માંડી બળી. ચાલો, સૂઈ જઈએ.’ અને ભાભી ઊઠીને ધીરે પગલે ચાલી ગઈ. પાડોશણે બારણું બંધ કર્યું અને ખાટલા ભણી વળીને બોલી : ‘બોન, તારેય ઉજાગરો થશે. સૂઈ જા બા, એટલે દીવો ઓલવી નાખું.’ અને જાણે મને કોઈ એક મેરથી ધકેલતું હોય અને બીજી મેરથી ખેંચતું હોય તેમ હું ઊભી થઈ અને લોટો-પવાલું મેં લીધાં અને દાદર પર ચડી. બે પગથિયાં મારે ચડવાનાં રહ્યાં એટલે લૂગડાની એક ઝપટ સંભળાઈ અણે નીચે અંધારું થઈ ગયું અણે ખૂણામાંથી ધીરો અવાજ આવ્યો કે : ‘મારી વાંઝણીના ઘરનાં આવાં ભાયગ ક્યાંથી?’

પછી હું મેડા પર ચડી. સામી ભીંત પર તાકામાં ઘાસતેલનો ખડિયો ભખભખ ધુમાડા કાઢતો હતો. માટોડાથી ભુરાટેલી ભીંતો પર દીવાનું રાતું અજવાળું લીંપાતું હતું આખો મેડો ખાલીખમ હતો. ઉગમણી-

આથમણી બબ્બે બારીઓ ઉઘાડી હતી. નીચલા જેવો ઉપલો ખંડ પણ વાળીઝૂડીને સાફ હતો. સામે ભીંત કને ખાટલો પડ્યો હતો અને બારી ભણી મોઢું કરી એક પર બીજો પગ ચડાવી એ ખાટલા પર બેઠા હતા. મેં ચોકડીની પાળી પર લોટો મેલી દીધો અને સોડિયું વાળી દાદર કનેની બારી કને જ હું ઊભી રહી ગઈ.

મને જોઈ ન હોય એમ તે ઊઠ્યા. ખીંટીએ ભરવેલા કોટમાંથી બીડી કાઢી અને સળગાવી. પાછી જાને કોઈ યાદ આવેલી ચીજ લેવા આવતા હોય તેમ એ મારા ભણી ચાલ્યા આવ્યા અને મારી કને ઊભા. મેન જાણે જો તા જ ન હોય એમ બોલ્યા : ‘ચાલ.’ અને એમને ખાંસી થઈ, અને થૂંકવા એમણે બારીમાંથી ડોકું કાઢ્યું. ખોં કરીને થૂંક્યા તે ભોંય પર પડ્યું તે સંભળાયું. પછી એ બારીમાંથી ડોકું અંદર લેવા ગયા ત્યાં એમનું મોઢું મારે માથે ઘસડાયું. મારા ભણી જોયા વગર એમણે મેં સોડિયામાં ઘાલેલો મારો હાથ ઝાલ્યો અને વળી બોલ્યા : ‘ચાલ.’ પછી હું એમની સાથે ચાલી. એમણે હાથની બે આંગળીઓએ પહેરેલી વીંટીઓ મારાં આંગળાંને કચડતી હતી. પછી બોલ્યા વગર અમે ખાટલા સુધી ગયાં, અને મને એમણે ખાટલા પર એમની કને બેસાડી.

ત્યાં ફળિયામાં કૂતરાં ભસ્યાં અને બહાર કોઈ નીકળ્યું હોય એમ લાગ્યું. એમણે પૂછ્યું : ‘બારીઓ અડકાવી દઉં ?’ કહ્યું ‘પરોઢનું અજવાળું થાય એની ખબર પડે માટે ઉગમણી બારીઓ ઉઘાડી રાખજો.’ આથમણી બારીઓ બંધ કરી એ ખીંટીએ કોટ લેવા ગયા. કોટ લેવા જતાં કોટ પર ભેરવેલો ફેંટો પડી ગયો તે એમણે ઠોકર મારી ખૂણામાં ધકેલ્યો અને મારી પાસે બેઠા. પછી કોટના ખિસ્સામાંથી એમણે સિગારેટની દાબડી કાઢી, દીવાસળી સળગાવીને સિગારેટમાં ચાંપી અને દમ લીધો ત્યારે દીવાસળીની ભડક કરીને મોટી ઝાળ થઈ. એમનું મોઢું રાતું રાતું દેખાયું, અને દાઢી તાજી મૂંડેલી દેખાઈ. મૂછોના આંકડા થોડા થોડા વળેલા હતા અને મોઢાનાં હાડકાં ઊંચાં નીકળી આવ્યાં હતાં.

દસબાર ફૂંક લઈ એમણે સિગારેટ ફેંકી દીધી, પછી ખોંખારો કરીને થૂંકી આવ્યા. ડિલ પર પહેરેલી બંડી ઉતારીને એમણે ખૂનામાં ફેંટા પર ફેંકી દીધી અને બેય હાથની કોણીઓ ઢીંચણ પર ટેકવી, આંગળાંથી દાઢી પંપાળતા બોલ્યા : ‘તમારા નરભા રાતનો હાથ તો સારો. સારી હજામત બનાવી.’ હું મારે નીચું મોં ઘાલી સાંભળતી હતી. ત્યાં એમણે એકદમ મને બાથમાં લીધી. એમનું મોઢું મારા મોઢા સાથે ઘસવા લાગ્યું. એમની દાઢીમાં કોક કોક ઠેકાને રહી ગયેલા ખૂંપરા મારે ગાલે ખૂંચતા હતા. એમના મોઢામાંથી ધુમાડાની છાક નીકળતી હતી.

પછી એમને ખાંસી થઈ અને એમણે ખૂણામાં થૂંક્યું. પછી મારા મોઢા સાથે મોઢું ઘસવા લાગ્યા. મારું કાળજું ધબકવા લાગ્યું. તોય હું એમ ને એમ બેસી રહી. ત્યારે એ બોલ્યા : ‘બહુ શરમાય છે કંઈ ?’ અને મેન જોરથી એમણે દબાવી. એમની કોણીનાં હાડકાં મારાં પાંસળાંમાં દબાયાં અને મને દુઃખ્યું. મારાથી બોલાઈ જવાયું : ‘ઓ!’ ત્યારે એમણે કહ્યું : ‘બરાબર છે.’ મેં કહ્યું : ‘મને ઊંધી જવા દો સીધી. સવારે તો વહેલાં જવું પડશે મારે’ ત્યારે એ બોલ્યા : ‘બરાબર છે. લાવ દીવો ઓલવી નાખું.’ પછી એ દીવો ઓલવવા ઊઠ્યા. મારું શરીર સહેજ દુઃખતું હતું એટલે હું ખાટલામાં આડી પડી. એમણે દીવો ઓલવી ના નાખ્યો. એમણે બીજી

સિગારેટ કાઢી અને દીવાની જોતમાં ધરીને સળગાવી, પછી મોઢામાં હોઠ વચ્ચે ઝાલી, અને બેય હાથ કેડે દઈ દીવા સામું તાકતાં તાકતાં ઊભા રહી એમણે એમ ને એમ પાંચ-સાત દમ લીધા. બીડેલા હોઠના એક ખૂણામાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા. એમની કરોડ સહેજ વાંકી વળેલી દેખાઈ. એમના મોટાં પાંસળાં થોડાં થોડાં દેખાતાં હતાં. એ થૂંક ગળતા ત્યારે ગળાનો હૈડિયો જરા જરા ઊંચોનીચો થતો હતો. સૂપડી જેવી મૂંછો હોઠ પર લટકતી હતી. પછી એમણે હાથની ઝાપટ મારી દીવો હોલવી નાખ્યો અને બધું અંધારું અંધારું થઈ ગયું. તે ખાટલામાં કેણી ગમ આવીને બેઠા તેની મને ખબર ન પડી. હું માથે હાથ નાખી સૂતી હતી. ત્યાં એમનું મોઢું કોઈ દિશામાંથી આવ્યું અને મારા ગાલ પર એમના દાંત બિડાયા. મારાથી જરાક ચીસ પડાઈ ગઈ. હું એક તરફની ઇસને વળગી સૂઈ રહી હતી. એમનો હાથ મને ખેંચતો લાગ્યો. તોય હું ફરૂ નહિ એટલે એમણે ખૂબ જોરથી મને ખેંચી. તોય મેં ઝાલેલી ઇસ મેલી નહિ. પછી એમણે ખૂબ જોરથી એક આંચકો માર્યો અને મારા હાથ ઇસથી છૂટી ગયા અને એ બોલ્યા : ‘આમ ફર ને, ખોલકી !’

(‘ખોલકી અને નાગરિકા’(૧૯૩૯)માંથી)

Surreal Worlds Digitally Painted by Gediminas Pranckevicius

કાવ્યો

હાઈકુ સપ્તક – સ્નેહરશ્મિ

ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ'

[ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ' (જ. ૧૬-૪-૧૯૦૩ – અવ. ૬-૧-૧૯૯૧) ગાંધીયુગના સાહિત્યકાર અને આજીવન શિક્ષક. મુખ્યત્વે કવિ ઉપરાંત વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, ચરિત્રકાર અને નમૂનેદાર શાળા-પાઠ્યપુસ્તકોના સંપાદક. એમના ૧૦ જેટલા કાવ્યસંગ્રહો 'સકલ કવિતા' (૧૯૮૪) ગ્રંથ રૂપે પણ સંકલિત થયેલા છે. 'મારી દુનિયા' (૧૯૭૦), વગેરે ૩ ભાગોમાં પ્રકાશિત એમની સુદીર્ઘ આત્મકથા આખા ગાંધીયુગને આવરી લેતી યુગ-કથા છે.

કવિ તરીકે એમનું વિશિષ્ટ કામ ૭-૫-૭ શ્રુતિઓ/અક્ષરોની ૩ પંક્તિઓ વાળા જાપાની કાવ્યપ્રકાર હાઈકુને એમણે ગુજરાતીમાં અવતાર્યો, વિપુલ પ્રમાણમાં ખેડ્યો અને પ્રચલિત કર્યો એ છે – 'સોનેરી સાંજ અને રૂપેરી સૂરજ'(૧૯૬૭) સંગ્રહમાં ૩૬૦ જેટલાં હાઈકુ છે. આખું કાવ્ય એક રમણીય કલ્પન બને એ હાઈકુની વિશેષતા છે.]

૧

ઝાપટું વર્ષી
શમ્યું; વેરાયો ચન્દ્ર
ભીના ઘાસમાં.

૪

તરતું જાય
હવામાં પંખી ગાતું :
નભ રંગાતું.

૨

નવવધૂએ
દીપ હોલાવ્યો : રાત
રૂપની વેલ.

૫

સૂકેલી ડાળે
પોપટ બેઠો ; પાન
યોગમ લીલાં.

૩

રાત અંધારી :
તેજ તરાપે તરે
નગરી નાની

૬

ઊગે સોનેરી
ચાંદ : સૂરજ થાય
રૂપેરી રાતો!

૭

છાપરું ચૂવે :
ભીંજે ખોળામાં બાળ
માનાં આંસુથી

(સકલ કવિતા-માંથી)

પ્રવાસ

૧. '૮૬ એશિયાઈ કવિ સંમેલન : કોરિયા પહોંચતાંવેંત...

રાતે સાડા બારે માયા કહે, 'થોડું સૂઈ જા. પોણા બે - બે વાગે નીકળીશું. એક વાર એરપોર્ટમાં પેસ્યા પછી નિરાંત નહિ મળે. તારી પેટીનું વજન કરી પતાકડું સાચવી રાખજે. ત્યાં જ ચિકટ પટ્ટી પર તારું નામ-ઠેકાણું લખી બેગ પર ચોંટાડજે અને જોજે, ડોંગકોંગને ઠેકાણે જ તારી બેગ ઊતરે. લેબલ પાકું કરી લેજે. તરત જઈને વધારાના વીસ ડોલરનું ચલાણ પણ હાથવગું કરી લેજે.'

આ રોજ જેને પોતાના જ લેબલની શંકા થતી હોય, આ રોજ જે હું કોણ? નો ભોળો ભાવ ભજવતો હોય, આ રોજ જે ખાત્રીની હિંમત કરી અરીસામાં આંખ મેળવતાં કપાળ ફૂટતો હોય, આ રોજ જે ત્રીજે માળે ચડીને ભોંયતળિયે પહોંચતો હોય એને એની સીધીસાદી અનુભવી અડધી દુનિયા ભમેલી બૈરી રૂમાલે ગાંઠ મારીને સુવડાવે.

ફફડાટ એવો કે દર સત્તર સેંકડે છાતીના એરપોર્ટ પરથી ધધડાટનાં વિમાન છૂટે. ફફડતી પાંપણ ખૂલે ને ચકરતા પંખામાં ઊડતા માયાના વાળ ગાલે વળગે ને એના કાનની બુટે લગાડેલી સુગંધ હજી તો આ મુંબઈ છે એની યાદ આપે.

છેવટ અડધી તાજગી ને અડધા ઘેનમાં સાડા ત્રણ કલાક ફાઈબર ગ્લાસની સાંધાતોડ પીળી ખુરશીમાં હવાઈઅફાના પ્રસ્થાન કક્ષે. વિમાન મોડું આવ્યું એટલે.

વિમાનમાં કુર્લા-ઘાટકોપરની લોકલ જેવી ગર્દી. પોટલાં ઝાલીને ચડેલા લોકો. ટીનપતરાની પેટીઓ, ઝોળીઓ ને ટિફિનના ડબ્બા લઈને. નાનપણમાં ક્યારેક છૂકછૂક ગાડીમાં બેસી કાઠિયાવાડ ગયાનું સાંભરે.

વિમાનમાં બેસતાંક ઘરઘરાટ થાય એટલામાં તો કઠપૂતળીની જેમ છોકરીઓ પટ્ટા બાંધતાં, બલૂન ફૂંકતાં, સીટી વગાડતાં શીખવાડે - ઈન્ડિયન એર લાઈન્સની જેમ હિંદીમાં ને અંગ્રેજીમાં. વિમાન તો કેથે પેસિફિકનું ને છોકરીઓ ત્રાંસી આંખની ને મીઠી નજરની.

ચલે પુરવૈયા

- દિલીપ ઝવેરી

વહેલી સવાર ને તોય સમયનું અવધાન ન રહે તેમ ફટાફટ ફળોના સાર ને દારૂ. સરનામું : રસના-વિલાસ મહેલ. મારા પ્રવાસની પૂરી ભૂગોળ આ મહેલમાં. જો પ્રવાસની સ્મૃતિમાંથી બાકી સર્વ નશ્વર વર્જને માત્ર અક્ષર માંડવાના હોય તો કેવળ આ ઈન્દ્રિયસંતર્પક અનુભવોના.

હુંફાળી પાંઉરોટીમાં પોચાં પીળાં માખણ, ફળફળતાં નરમ ઈંડાં, કરકરું તળેલું માંસ, ધોળાં ઝીણાં લવણ, ખોલતાં છીંક આવે જ એવાં મરીનાં નાનકડાં પડીકાં, બ્રાઝિલની કાળી કોફી ને ન્યૂ ઝીલેન્ડનાં ઉજળાં દૂધ, છેવટ તાળવાને આસમાનની જેમ વિસ્તારી દેતો કોનિયાક. એક આકાશી કુંવરીને ગાલે ડાઘ માટે મલમ લખી દીધો એટલે ત્રણ વાર કોનિયાક. એમ કરતાં આવ્યું બેંગકોક ને એક કલાકનો વિરામ.

પહેલવહેલો પરદેશની જમીન પર પગ મેલ્યો.

નાનપણમાં કોઈ જોશીએ અનેક યોગ ભાખેલા, પણ વિદેશયોગ નહિ. કોલેજમાં ભણતા ત્યારે ભાઈબંધો હથેળી જોઈને પ્રેમનાં લફડાં વગેરેથી હરખાવે, પરંતુ ફોરનની ખાત્રીપૂર્વક ના. મુઘની વિદગ્ધ થયા તોય એક ખૂણો રોમેન્ટિકનો સાચવી રાખેલો. ઠાવકાઈથી વિદેશની વાતો કરતાં આવડે, નિશાળમાં હતા ત્યારથી ભૂગોળ-ઈતિહાસના પાકા, પછી અંગ્રેજી છાપાં વાંચતા થયા, એક-બે ખ્રિસ્તી દોસ્ત અને દાક્તરી ભણતાં ભણતાં તો હોલિવૂડની સાડા પાંચસો ફિલ્મો જોઈ લીધેલી, પ્લેબોય વાંચેલાં (ખાલી જોયેલાં નહિ). ગોટપિટ સોટપિટ બોલતાં ય આવડે.

ને તોય એક ખૂણામાં રોમેન્ટિકને રક્ષાકવચમાં જાળવી રાખેલ. બેંગકોકમાં એને કીધું આંખ ચોળીને બહાર આવ (અને જ્યારે પ્રવાસ પત્યો ત્યારે જ એ બેંગકોકમાં એને બધુંય બતાડીને કીધું હવે આંખ બંદ કરીને સૂઈ જા. ઘેર જવાનું છે).

ફરી વિમાન હોંગકોંગ સુધી. બપોરનું જમવાનું. વિમાનના જમણની એક મજા. એમાં છબરડા અનેક વળે. હું બીફ નહિ ખાઉં એમ ધરાર માનીને છોકરી શાકભાજી મૂકી જાય. પછી એને ગોટપિટ સંભળાવી સમજાવીએ ત્યારે પોચું પોચું સાશંક ભાણું બદલી જાય. ચીની ચાટણ ને વિલાયતી અવલેહ જાણીએ એટલે ટેસથી જમાય. મારી ડાબી કોરે એક ગ્રીક ને જમણી કોરે ઈટાલિયન.

એની સાથે ઝયૂસ, ઓફ્યૂસ, ઓડિસ્ચૂસ, યુરિપિડિસ ને બાદશા એરિસ્ટોફેનિસ તો શહેનશાહ યાનિસ રિત્સો – તો બીજાની સાથે સલામી, પાસ્તા, પિઝા, ચિઆન્તિ એન્તિનોરી, તોર્તિલિયોની ને રિવિઓલી. ટૂંકમાં, રિહર્સલ - રિયાઝ. લેખાં તો કોરિયામાં લખાશે જ્યારે તખ્તા પર હાજર થશું ત્યારે તો ફ્યૂઝ ઊડીને ફિયાસ્કોય થાય, પણ અત્યારે ફોગટમાં ફૂલણજી જવામાં ક્યાં ફિટિયુંય ફંગોળાવાનું છે !

કોરિયા પહોંચતાં પહેલાં દોઢ દિવસ હોંગકોંગમાં રહેવાનું હતું. ત્યાંની બે ન ભુલાય એવી યાદ. અમેરિકનોને સલામ. એમના જેવી દેશભક્તિ ક્યાંય નહિ. અડધી ચક્રી ને ઢીલાં ફૂલરંગ્યાં બુસ્કોટ-બ્લાઉઝમાં પહેલવાન સહેલાણીઓ પરદેશ આવીને વહેલી સવારે મેકડોનાલ્ડના હામબર્ગર ખાવા ભેગાં મળે. અરે હું તો વર્ષોથી લાઈફ ટાઈમના ફોટા જોઈને લાલચમાં લપટાયેલો – કો'ક દી' તો બદામી રંગના તગતગતા તલચોટેલાં ગરમ ગરમ પાંઉની વચ્ચે દબાયેલા તેલતરબોળ લાલ માંસના ટુકડા પર ગુલાબી-રૂપેરી સાંતળેલી કાંદાની

કાતરી, રાતોચોળ ટમેટાનો પાક, વાટેલી રાઈનો પીળો લેપ, સોનેરી બટાટાની વેફર, નારંગીના રસનો પ્યાલો, કથ્થાઈ રંગની કોફી-કેવળ દશ્યમાંથી જ અનેક સ્વાદગંધના અનુભવની અપેક્ષાએ કેલેન્ડરની ચટકપીળી કેરી ચાખવા ફફડતા લીલા પોપટ જેવો ભોળો હું જો હોંગકોંગમાં વડાપાવ જેવી રોજિંદી અમેરિકન વાનગી ચાખવા જાઉં એ તો સમજાય, પણ દેશથી હજારો માઈલ દૂર ભમવા આવેલાં આ અમેરિકનનેય એ જ આદતની મજબૂરી !

બીજું તે હોંગકોંગનું સેલ. ૧૯૯૭ પહેલાં બધું જ વેચી નાખવાનું છે. હોંગકોંગની એક પણ દુકાન એવી નહિ કે જ્યાં જંગી સેલની જબરજસ્ત જાહેરાત ન હોય. હોંગકોંગમાં બધુંય વેચાય. ધૂળરેતીથી લઈને દાણે કોતરેલા કમ્પ્યુટર સુધી. પરસેવા વેચાય ને આંસુ વેચાય. મુંબઈ તો પ્રાગૈતિહાસિક. વિવૃત્ત વેઈટ્રેસોની નાઈટ ક્લબમાં ધોળે દહાડે પણ સમય વેચાય. છોકરી સાથે બેસવાના પંદર મિનિટના પાંચ ડોલર ને પંદર ડોલરમાં કલાક. આવો, તમારી એકલતા વેચવાની છે?

આપણે ત્યાં એકલતાને જતન કરીને જાળવનારા કવિ. આપણી કને વેચવાનું શું? વેપારી પ્રજાની ભાષા ગુજરાતી જે વેચી વેચાય નહિ. કોણ ખરીદે ? ને વેચવી શું કામે ? હા, ભેળા બેસીને કોઈ ટિફિન ખોલે તો થોડી થોડી વહેંચી લઈશું. થાઈલેન્ડના ભાત, થોડાં મલયેશિયાનાં મરચાં ને ઈન્ડોનેશિયાની ઈલાયચી, વિયેતનામનાં અંકુરિત કઠોળ, અફઘાનિસ્તાનની હિંગ, ઈરાનની અખરોટ ને બગદાદની બદામ, અરબસ્તાનની જલેબી, જાપાનના યાકતોરી કબાબ ને કોરિયાની કાકડી. એવું બાળવાર્તાનું વહેંચી લઈશું કોરિયામાં કૂણું કૂણું.

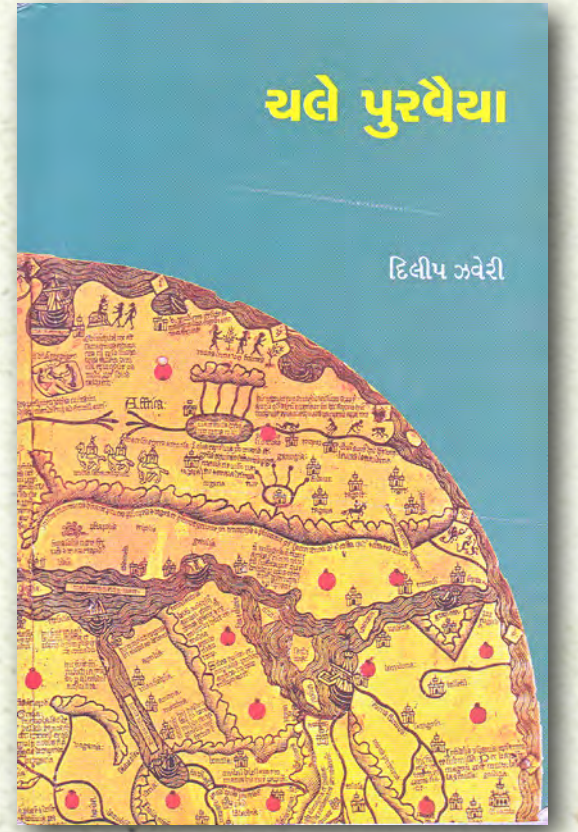
કોરિયાના સોલ શહેરનું વિમાનઘર કિમ્પો. એશિયન રમતોની તૈયારીના દિવસો. મહેમાનોની સગવડ સાચવવા માટે જબજસ્ત તૈયારી. અધધધ ઓફિસબારીઓ. ઠાકઠૂક થડાથડ વીઝાના સિક્કા વેલકમ વેલકમ. આપણે શીખી રાખેલું કમ્સા હમ્નિદા. આબાર. કસ્ટમના ખાતામાં સડેડાટ સડકપાર. જમાદારે જાણ્યું કે જમાલિયો તો કવિ છે એટલે કવિતાના તરજૂમાની એક નકલ વાંચવા લીધી ને પછી આવજો. વેલકમ વેલકમ.

અને મને ફફડાટ – લેવા કોઈ આવ્યું નથી એમ જણાય. આજુબાજુ લાલરંગના ડગલા પહેરી એશિયન ક્રિડા કુટુંબના કાર્યકારો હાથમાં ફૂલ લઈને ફરે, પણ એશિયન કાવ્યકુળનું કોઈ દેખાય નહિ. સોનેરી ભરતનાં પીળાં ફાગણરંગ્યાં વસ્ત્રોમાં એક-બે રૂપાળીઓ ફરતી હતી, પરંતુ કવિતાના નિશાનવાળી ન લાગી. છેવટે રમતગમતવાળાને જ પૂછવા ગયો. બહુ સાચવણ. બહુ કાળજી. બહુ હેત. દસ-બાર ટેલિફોન કરી એમ્બેસડર હોટલનો સંપર્ક સાધી મને પાકો પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત કરી દીધો. વેલકમ વેલકમ. એક નાનકડી વીસેક વર્ષની મારી બેગ ખેંચતી ચાલે. ‘યૂ નો, આઈ ઓલસો રીડ ઈલિયટ એન્ડ ડિલન થોમસ ટૂ. આઈ લાઈક પાઉન્ડ ઓલસો.’ પેલે-બોર્ગ-નદિયા કોમાન્ચીની દુનિયાની એ છોકરી.

અને કોરિયાની પહેલવહેલી ગરદી જોઈ.

ઝીણી આખે, હોઠ ભીંસી, નાકનાં નસકોરાં ફૂલાવી, બેઉ હાથે બંદૂક પકડી, સાંકળી બાંધી લોકોને આગળ વધતાં અટકાવી ઊભેલા સિપાઈઓ. અરે આ શું ? તર્કવિતર્ક હજી મનમાં પ્રશ્ન બનીને ગોઠવાય એ પહેલાં સામેની બાજુ એક લાંબો, પાતળો, ખભે વળેલો, પ્રૌઢ પ્રોફેસર જેવો, ભૂરા કોટમાં છાતીએ નાનકડો SAPCનો

બિલ્લો પરોવી ઊભેલા SAPC SAPC SAPC સોલ એશિયન પોએટ્સ કોન્ફરન્સ અરે આ મારા કબીલાનો, અરે આ તો કવિ ! અડધીપડધી વ્યવસ્થામાં અસ્વસ્થ અટવાયેલો. પેલી ફાલ્ગુની પણ આવી પહોંચેલી એની નજીકમાં. અરે આ તો કવિતાની સુંદરી ! હાથ હલાવું ને અણસારે એમનેય લાગ્યું કે હું દિલીપ ઝવેરી. એમને સિપાઈઓ આ તરફ આવવા ન દે. હું આગળ વધ્યો. મને કોઈ રોકે નહિ. કેમ છો, કેમ છો ? આટલી વાર કેમ લાગી ? ચાલો, મળી ગયા તે સારું જ થયું. તમારી જ વાટ જોતાં'તાં અને એક ફ્રાન્સનાય કવિ આવવાના છે. (એશિયામાં ?) તો તમારો સામાન ક્યાં ? ચાલો, આપણા આ ભાઈ લઈ આવશે. કંઈ તકલીફ તો નથી પડીને ? તમારો ટેલેક્સ તો મળી ગયો હતો. તમે મારી સાથે જ ચાલજો. હું કોન્ફરન્સનો ઉપસભાપતિ છું. પાક ટાઈ-જિન. શું ? આ ધમાલ ? અરે કશું છમકલું સ્તો. રોજનું છે. કંઈક હેન્ડબોમ્બ જેવું જ. ના. ના. ફ્રિકર શેની ?

ફ્રિકર ન થાય ? પરીઓને દેશ આવ્યો છું રાક્ષસોના રાજમાં નહિ. જ્યારે કસ્ટમના જમાદારે પૂછેલું કંઈ અસ્રશસ્ત્ર સાથે છે કે ? તો કહેલું કે ખાલી કવિતા લાવ્યો છું અને એને એક નકલ પણ સોંપીને આવ્યો. વેલકમ વેલકમ. એની આંખોમાં ફૂલ જોયાં. અહીં તમારી બાજુમાં આ ફાલ્ગુની. ને... આ સીસમવરણ ભારેખમ લોઢાના નાળયે તમને ને મને આમનેસામને કાંઠે અળગા કરી દેનાર પથરાળ જડ હોઠભીંસ્યું મૌન ક્યાંથી ? ક્યા ઉત્પાતધડાકા પછીની આ મૂંગી ગૂંગળામણ ?

શબ્દમાં બોલીને સવાલ તો સ્પષ્ટ કર્યો ન હતો, પણ એરપોર્ટના દરવાજે બહાર નીકળતાં બધું જ સામે ખૂલ્યું...

ભૂખરા આસ્ફાલ્ટની પછીતે કારપાર્ક. વચ્ચે ઘૂંટણઊંચી લાલગુલાબી ફૂલની લીલી વાડ. ક્યારેય નહોતું જોયું એટલું ઊંચું ને ભૂરું આભ. નવી ચોપડીના કાગળ જેવી કડક પાતળી હવા ને અચાનક સૌ કોઈ નિશ્ચલ ઊભા રહી ગયેલા. કશાક આરંભ પૂર્વેની અમૂર્ત શાંતિ અને હળવેથી અશબ્દ સંગીત. રાષ્ટ્રગીત. નામોચ્ચાર પૂર્વેની આ પ્રજાની હસ્તીની ને અસ્મિતાની ઓળખ.

વેલકમ.

બોમ્બધડાકે થયું હતું છ જણાનું મોત એક બાળક સમેત.

કોરિયા પહોંચતાવેંત.

(ચલે પુરવેયા, ૨૦૧૪-માંથી પહેલું પ્રકરણ)

દૂરથી નજીક સુધી

– અશ્વિની બાપટ

શહેરની ઘણે દૂર એક સાવ અજાણ્યા ગામમાં એને જવાનું હતું. સ્ટેશન તો નામનું જ હતું, ગામ તો ઘણું દૂર હતું. કુરિયર કંપની પાસે સરનામું મેળવ્યું ત્યારે પહેલી વાર જ સાંભળ્યું એ ગામનું ગામ. જૂની ટેલિફોન ડાયરીમાંથી આનંદના મિત્રનો નંબર કાઢી વાત જાણી હતી. છેલ્લા એક વર્ષથી એ શહેર છોડીને જતો રહ્યો હતો. ગામડાંના બાળકોને નાટક, સંગીત, કવિતા વગેરેનો સ્પર્શ આપવા કાર્યશાળાઓ લેતો. એનો નવા મિત્રો સાથે.

સરનામાની કાપલી એને હાથમાં જ રાખી હતી પણ પૂછવું કોને? પ્લેટફોર્મ પર એક સાદો ચાનો સ્ટોલ પણ ન હતો. સવાર તો પડી ગઈ હતી પણ ટિકિટ વિન્ડો હજુ બંધ હતી. સ્ટેશન બહાર નીકળી ત્યારે એકાદ-બે માણસો પસાર થતા જોયા, અને જરા આગળ પીપળાના ઝાડ નીચે રિક્ષાઓ દેખાઈ. ગણીને ત્રણ. ત્રણે રિક્ષાઓ છ-સીટર હતી. બીજી તરફ એક પથ્થરનું મકાન હતું- કદાચ અંગ્રેજોના જમાનાનું. એની દીવાલને અડીને હારબંધ હાટડીઓ હતી પણ હજુ ખૂલી ન હતી. એક ચાની લારી હતી. રિક્ષાવાળાઓ ત્યાં જ ચા પી રહ્યા હતા.

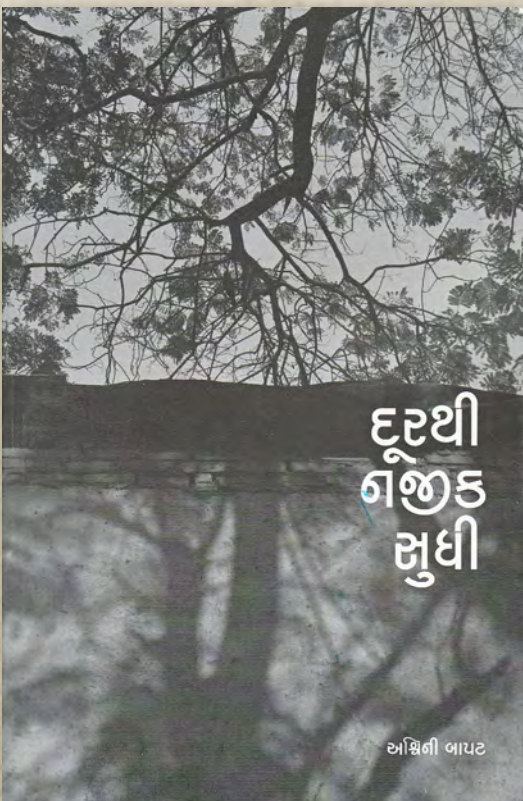
એણે રિક્ષાવાળાને સરનામું બતાવ્યું: રૂમ નંબર દસ, વસનજીની ચાલી, આંબી ટેકરી પાસે, આંબોઈ...

"આંબોઈ તો બહુ દૂર છે બેન. શેરિંગમાં એંસી રૂપિયા થશે."

શેરિંગ સવારી મળે એટલે શટલની રાહ જોવાની હતી. ચાની લારી પર એક ચા પીધી. માત્ર દસ-પંદર મિનિટમાં બધે જ કૂણો તડકો પથરાઈ ગયો હતો. પીપળાનાં પાન ફરફરી રહ્યાં હતા. એક એક પાન સાથે હવા અને કૂણા પ્રકાશની રમતની સુંદર દૃશ્ય રચાયું હતું.

શટલ આવી એટલે બીજા પાંચ સાથે એ રિક્ષામાં ગોઠવાઈ. એની સાતે બેઠા તે બધા ખેડૂતો જ લાગ્યા.

"કેટલે દૂર છે?"

"બેન પોણો કલાક ગણી લ્યો."

રિક્ષા સડસડાટ ચાલી રહી હતી. રસ્તો કાચો અને સીધેસીધો. ક્યાંય ફાંટો નહીં. બેઉ બાજુએ ખેતરો હતાં. કપાસની ખેતી હતી એટલે અહીં જિન પણ હશે. મહિલાઓ કાલાં ફેલવાનાં કામ કરતી હશે. ગામમાં જ ઉદ્યમ હતો એટલે ઠીકઠીક આવક મળી રહેતી હશે.

થોડી વારમાં રિક્ષા રોકાઈ. રસ્તો ફાંટાઈ રહ્યો હતો ત્યાં. ત્રણ જણ ઊતરી ગયા.

"અહીં...?"

"આ તો પિલોઈ ગામ. હજી તો વાલોઈ આવશે ને છેલ્લે આંબોઈ... ક્યાંથી આવો છો?"

એણે કશો જવાબ ન આપ્યો. રિક્ષાવાળો વાતોડિયો હતો. કહેવા માંડ્યો કે આંબોઈમાં તો કશું જ નથી. એક બાલવાડી છે. વાલોઈમાં ત્રણ સ્કૂલો છે. એક પ્રાથમિક ને બીજી બે હાઈસ્કૂલ. આંબોઈ-પિલોઈનાં બાળકો વાલોઈની સ્કૂલમાં જ ભણવા જાય.

"તમે ભણાવવા આવ્યાં છો?"

"ના...મારે કોઈકના ઘરે જવાનું છે."

આંબોઈ ફાંટા પર રિક્ષા થોભી. આંબોઈ જવાવાળી એ એકલી જ હતી એટલે રિક્ષાવાળાને છેક સુધી આવવા કહ્યું. રિક્ષાવાળાએ કહ્યું, "અહીં રિક્ષાઓ ગામની અંદર જતી નથી. બેન, અહીંથી ઢોળાવ ઊતરશો કે એક દેરું આવશે ને પછી દસ મિનિટ ચાલશો કે ગામ દેખાશે. ચોકમાં કોઈને પણ પૂછો તો ઘર મળી જશે."

એ ઊતરી ગઈ. એની પાસે એક બગલથેલો હતો. એક જોડી કપડાં રાખ્યાં હતા. આટલે દૂર આવી હતી માટે. બાકી સાંજની જ ટ્રેનમાં પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું હતું.

નીચે ઊતરતાં જ નાનાં નાનાં, બેઠા ઘાટનાં ઘર દેખાયાં. ચોક આગળ એક દૂધવાળો સાઈકલ લઈને જતો હતો એને રોક્યો. "વાસનજીની ચાલી?"

નાનું ગામ એટલે ઘર તો તરત જ મળી ગયું. ટેકરીની સામી બાજુએ કાચાં ચણતરનાં ઘર હતાં. નવાં જ બાંધ્યાં હોય એવું લાગ્યું. લગભગ બધાં જ ઘર બંધ હતાં. સવારના નવ-સાડાનવનો વખત હતો એટલે કદાચ લોકો કામે નીકળી ગયા હતા. એ ઘરમાં હશે? ઉફ... મોબાઈલ નંબર પણ ન હતો.

એ છેવટે રૂમ નંબર દસ શોધવા દરેક રૂમ પર નંબર વાંચતી આગળ વધી. પાણી ભરવાના પમ્પ પાસે બે-ત્રણ સ્ત્રીઓ ઊભી હતી.

"આનંદભાઈનું ઘર...?"

પમ્પથી આગળ ત્રીજા નંબરનું ઘર એનું હતું.

બારણું અધખુલ્લું જોઈને હાશકારો થયો. એણે બારણું ખખડાવ્યું. જરા ધકેલીને અંદર જઈ સરપ્રાઈઝ આપું તો... અચાનક ઊભરાઈ આવેલા ઉમળકાને એણે ઠારી દીધા. બારણાની કમાન પર એણે દસનો આંકડો ફરી વાંચ્યો. નહાવા ગયો હશે ? એનું તો ભલું પૂછવું – કામે પણ નીકળી ગયો હોય !

બારણાં ખુલ્લાં રાખીને જવાવાળો તો આનંદ જ હોઈ શકે ! એય તે આવા નિર્જન વિસ્તારમાં. આ એનું જ ઘર. વર્ષો પહેલાં એણે એક વાર કહ્યું હતું. ઘર એટલે માત્ર વિશ્રાંતિનું સ્થળ હોઈ ન શકે? તાળાં-ચાવીની સંસ્કૃતિથી પર એવું આ ઘર એક સામાજિક સ્થાપના ન હોઈને કેવળ માનવીય ઘટના હતું. આ ઘર સ્થાવર મિલકત અને સંપત્તિથી છુટ્ટી પડેલી સંજ્ઞા હતું.

મિલકત-સંપત્તિના વિચારમાત્રથી એના મનમાં કડવાશ ભરાઈ આવી. કુરિયરમાં આવેલો આનંદનો ચાર વાક્યનો પત્ર એને અહીં સુધી ખેંચી લાવ્યો હતો.

પાણીના પમ્પ આગળ ઊભેલી સ્ત્રીઓ એની સામે ટગર ટગર જોઈ રહી હતી. આઘેડ ઉંમરની જીન્સ-કુરતાના પોશાકવાળી અજાણી સ્ત્રીને જોઈને હજીય માથે ઓઢીને ફરતી સ્ત્રીઓને આવું થાય તે સહજ હતું. એણે એ સ્ત્રીઓને ફરી પૂછ્યું,

"આ જ એમનું ઘર છેને?"

"હા... પણ આનંદભાઈ તો વાલોઈ ગયા લાગે છે. એમની સાઈકલ નથી દેખાતી."

"ક્યારે આવશે?"

"ખબર નહીં બેન. બપોર થતાંમાં લગભગ આવી જશે. તમે એમનાં..."

પત્ની? એણે જવાબ ટાળવા થેલામાંથી કાઢેલી પાણીની બાટલી મોઢે માંડી. પછી કહ્યું,

"હું ઘરની અંદર જ બેસું છું."

આનંદની ગેરહાજરીમાં એના ઘરે અનેક વાર જતી એ દિવસો આટલાં વરસમાં તદ્દન ભુલાઈ ગયા હતા. એ વખતે એ મા-બાપનું ઘર છોડીને એ જ શહેરમાં એકલો રહેતો હતો. એ દિવસોમાં એણે એક વાર કહ્યું હતું,

"બધાં જ દુઃખોનું ઉગમ સ્થાન એટલે ઘર."

ઘર તો સુખ-શાંતિના હેતુથી જ વસાવ્યું હોય પણ ઘરમાં રહેનારા દરેકને મન સુખ-શાંતિનો અર્થ જુદો થતો જાય ત્યારે દુઃખ ઊપજે એ વાત એને આનંદ સાથે ઘર વસાવ્યા પછી સમજાઈ.

આનંદ સાથે ઘર વસાવ્યું ત્યારે એક નવી શરૂઆત હતી. પણ નવા ઘરનાં મૂળ આપણે જે ઘરમાંથી આવ્યા હોઈએ ત્યાં જ હોય છે. દરેક ઘર વંશવેલાની જેમ વધતું હોય છે. બન્નેનાં ઘરના યોગથી બનેલું એમનું

નવું ઘર પણ દુઃખોથી મુક્ત ન હતું. આનંદ અનેક વર્ષોથી એકલો રહેવા ટેવાયેલો અને પોતે તો મા-બાપના ઘરથી અળગી થઈ જ ન હતી. એ બન્ને અલગ થયાં પછી પણ એક દુઃખ તો વળગેલું જ હતું : વિચ્છેદનું. આનંદના આ ઘરમાં શું એ વિચ્છેદની યાતનાથી મુક્ત હતો? જો હોત તો એણે દસ વર્ષે આ પ્રહાર કર્યો ન હોત.

ઘર સ્વચ્છ-સુઘડ હતું. એવું કે આનંદનું ઘર લાગે જ નહીં. બારી પાસે એક ટેબલ પર થોડા કાગળ સાણસી નીચે દબાવી રાખેલા. પલંગ પર ઓશીકે બે પુસ્તકો હતાં. રાત્રે સૂતી વખતે પુસ્તકો વાંચે છે, કશુંક લખે છે !- આ બધું જોઈને એને સારું લાગ્યું. એણે ટેવવશ કાગળ પર પુસ્તકો મૂકી સાણસી ઉપાડી લીધી અને સાણસી મૂકવા રસોડામાં ગઈ. રસોડું પણ આનંદની બાબતમાં નવી જ વાત કહેવાય. એક બર્નરવાળો ચૂલો, અભેરાઈ પર ચા-ખાંડના ડબ્બા અને બીજી બરણીઓ. ચમકતાં વાસણ. સાદી ગોઠવણ હતી. ફિજ વિના કઈ રીતે રહેતો હશે? શું રાંધતો હશે? રોટલી તો બનાવતાં આવડતી ન હતી અને ખીચડી-ભાત તો એને જરાય ભાવતાં નહીં... પણ એણે આનંદની આવી ચિંતાઓ કરવાની શું જરૂર? એણે સહજપણે ઊપસી આવેલી જૂના દિવાસોની વાતો ડામી દીધી. એ અહીં આનંદ માટે નહીં, પણ પોતાના માટે આવી હતી.

દસ-દસ વર્ષ એક જ શહેરમાં હોવા છતાં કદી એને મળી ન હતી. એના મિત્રો કે સગાં-સંબંધીઓને ત્યાંથી વાર-પ્રસંગે આમંત્રણો મળતાં પણ એ કદી ન જતી. આનંદ હોઈ શકે એવી કોઈ પણ જગ્યાએ જવાનું એ ટાળતી. માત્ર એનાં મમ્મી-પપ્પા એકસાથે અચાનક ગુજરી ગયાં ત્યારે એ એમના ઘરે ગઈ હતી. એ પછી આનંદને સહજ ફોન કર્યો ત્યારે આનંદે એલફેલ વાતો કરી હતી. બની શકે કે એ નશામાં હતો પણ નશામાં કહેવાયેલું એનું એક વાક્ય અક્ષમ્ય હતું. એણે કહ્યું હતું, "લીગલ ડોવોર્સ નથી તો સારું છે... તને પોપર્ટીમાં પૂરેપૂરો ભાગ મળશે.

હું તો એકનો એક જ..."

આનંદના આ વાક્યથી એની બધી જ પીડાઓનો અંત આવી ગયો હતો. એ ઘર ચલાવવા શ્રમ ઉઠાવતી. પૈસા સાચવીને વાપરતી, ઘરમાં સુખ-સગવડનાં સાધનો વસાવતી એ બધું જ આનંદે ખોટું પાડી દીધું હતું. આનંદને કદી જ ફોન ન કરવો એવો નિર્ણય લઈ લીધો હતો- નવા ઘરમાં શિફ્ટ થઈ એ પછી તો એણે આનંદને કદી યાદ સુઝાં કર્યો ન હતો. જાણે આનંદ સાથે કદી હતી જ નહીં.

કશી જ તો ગૂંચ ન હતી. હાથમાંના ફીંડલાને સીધે આંટે ભરી રહી હતી. સમયને સીધે તાંતણે વણી રહી હતી. કેટલું તો નવું શીખી હતી. દશ્યોને ભૂંસીને જોવાનું, સ્વરોને ખેરવીને સાંભળવાનું, 'અત્યાર'ની ક્ષણમાં જીવવાનું. એણે વ્યાયામ કર્યો હતો. એથી જ એ આનંદ સાથે અહીં ઝઘડવા આવી ન હતી. માત્ર એને જવાબ આપવા આવી હતી.

પણ જ્યારે એને કુરિયર મળ્યું ત્યારે જબરદસ્ત આંચકો લાગ્યો હતો. એવો કે હાથમાંનું ફીંડલું છટકી ગયું. દદડીને ઊંધા આંટે ફરવા માંડ્યું કશે અટક્યા વિના. ઊંડે પાતાળે ઠરીઠામ બેસી ગયેલા પટારાનાં તાળાં ખૂલી

ગયાં અણે બધી જ યાતનાઓ ઊલળીને સપાટી પર આવી ગઈ. બધું જ ગૂંચાઈ ગયું. આનંદના સતત પ્રેમ-ધિક્કારના મિશ્રણવાળી ઘટનાઓ... શું કરવું? એનો નાનકડો પત્ર, એક મોટી રકમનો ચેક અને એના પપ્પાએ એના નામે કરેલી પ્રોપર્ટીનાં પેપર્સ જે હવે આનંદે એને નામે કર્યાં હતાં- 'મિલકત-સંપત્તિ'માં મને તો કદી રસ હતો જ નહીં તે તું જાણે છે- તે વાક્ય...

ફરી એ અખંડ દિવસોના પ્રદેશમાં ધકેલાઈ ગઈ હતી. અણથક ચાલી રહી હતી રાત્રિની શોધમાં. અસહ્ય પ્રકાશમાં ઝીણીઝીણી વિગતો પર ફરતી એની આંખો એના વશમાં ન હતી. મિલકતમાં રસ ન હતો! એથી એ બધું એના માથે થોપી દેવાનું ? પોતે ઘર સઢ્કર કરવા મહેનત કરતી, કામને મહત્ત્વ આપતી એનો અર્થ આનંદે શું કર્યો હતો ? આનંદને તો બધું મિથ્યા લાગતું. એ કહેતી, મિથ્યા કામ: મિથ્યા ભોજન. શંકરાચાર્યનો મંત્ર! પણ આનંદ કદી સમજી શક્યો નહીં. એણે મોકલેલું બધું જ પાછું વાળવાનું તો સરળ જ હતું પણ આનંદને પ્રત્યક્ષ મળવાનું જરૂરી હતું. એ જે સંબંધથી, જે સમજથી એને જે કંઈ પણ કહી રહ્યો હતો તેનો જવાબ આપવાનું જરૂરી હતું. ઝઘડા થવાનાં કારણોમાં એ કમાતો ન હતો એ કદી જ ન હતું. પણ એ સમય વેડફતો, પોતાની જાતને જ વેડફી રહ્યો હતો એ હતું. અલબત્ત, એની દૃષ્ટિએ એ પણ જીવવાની જ એક રીત હતી.

આનંદ બદલાઈ ગયો હતો એ સારી વાત હતી. આ ઘરમાં દારૂના બાટલા ન હતા, ગામડાંનાં બાળકોને માટે કશુંક કરી રહ્યો હતો એ બધું બરાબર પણ એ પોતાનાં દુ:ખથી ભાગી રહ્યો હતો. એણે ઘર તૂટ્યાનાં કારણોમાં ગૂંચ રાખી હતી. ઘર સાથે એણે અન્યાય કર્યો હતો તે કબૂલ કરવામાંથી હજી છટકી રહ્યો હતો.

રસોડામાં ઘરનું પાછલું બારણું હતું. બાથરૂમ ત્યાં હતો. એને એમનું સૌથી પહેલું ઘર યાદ આવી ગયું. આંગણામાં મોગરાનાં ફૂલોથી ભરાયેલો છોડ પણ એવો જ- એણે અને આનંદે વાવેલો તેવો. એમના એ પહેલા ઘરનો અંશ અહીં હતો પણ અહીં એ રહેતી ન હતી અને કદી રહેવાની પણ ન હતી.

બાથરૂમમાં ફેશ થઈ એણે પોતાના માટે ચા મૂકી. લંચના સમયે ચાથી જ ચલાવવું પડે એમ હતું. આનંદના આવવાનો સમય થઈ ગયો હતો. પાંચની ટ્રેન માટે ત્રણ વાગે તો મોડામાં મોડું નીકળી જવું પડે, આનંદ સાથે અડધો કલાક પણ પૂરતો છે, એ ત્રણ સુધીમાં ન આવે તો પણ ઠીક છે. એને જે કહેવું છે તે કેન્સલ્ડ ચેક અને પ્રોપર્ટીનાં કાગળિયાં કહી જ દેશે- આવું બધું વિચારતાં એણે થેલામાંથી તૈયાર રાખેલું કવર ટેબલ પર એના કોરા કાગળો પર મૂકી દીધું. એક ખુરશી આંગણામાં રાખી, ચાનો કપ લઈ આવી બહાર બેસી ગઈ. ચા પીતાં પીતાં આનંદની રાહ જોવા માંડી.

(દૂરથી નજીક સુધી, ૨૦૧૪)

વિચાર-ચર્ચા

૧. આયોજનપંચને વિદાય

દેશમાં ૧૯૫૦થી કાર્યરત આયોજનપંચને વિખેરી નાખવાની જાહેરાત વડાપ્રધાને કરી દીધી છે. જોકે એના સ્થાને નવી સંસ્થા કેવી રચવી તે માટેનાં સૂચનો તેમણે લોકો પાસેથી માગ્યાં છે. અન્યથા તમામ નાનામોટા પ્રશ્નો માટે નિષ્ણાતોની સમિતિ રચતી સરકાર આયોજનપંચના નવા અવતાર માટે લોકો પાસેથી સૂચનો માગે એ એક વિલક્ષણ ઘટના છે. જેમાં લોકોને પૂરેપૂરા સામેલ કરવાના છે એ ‘ભારત સ્વચ્છતા મિશન’ માટે લોકો પાસેથી કોઈ સૂચનો માગવામાં આવ્યાં નથી એ હકીકતના સંદર્ભમાં આયોજનપંચના વિકલ્પ અંગેનો વડાપ્રધાનનો અભિગમ વધુ વિલક્ષણ જણાય છે.

સામ્પ્રત

– રમેશ શાહ

આયોજનપંચના વિકલ્પે કોઈ સંસ્થા રચવી કે કેમ અને રચવી તો એનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ એ નિષ્ણાતોનો વિષય છે, દેશના સામાન્ય શિક્ષિત નાગરિકોનો વિષય નથી, પણ આમાંથી એક પ્રશ્ન જરૂર ઊભો થાય છે: આયોજનપંચને આટોપી લેવા કૃતસંકલ્પ સરકાર એના વિકલ્પે નવી સંસ્થા રચવા માટે ખરેખર કેટલી ગંભીર છે?

આયોજનપંચને આટોપી લેવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તેને અંગે મતભેદને ભાગ્યે જ અવકાશ છે. ૧૯૯૧માં દેશ ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણની નીતિ અપનાવીને દેશના વિકાસને બજારતંત્ર પર આધારિત મૂડીવાદના હવાલે કરી દીધો એ પછી આયોજનપંચ ઘણે અંશે અપ્રસ્તુત બની ગયું છે. દેશના વિકાસમાં રાજ્ય મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવતું હોય એ બુનિયાદ પર આયોજનપંચની રચના જરૂરી બની હતી. નિર્ધારિત આયોજન પ્રમાણે રાજ્ય વિકાસ માટેના વિવિધ કાર્યક્રમો હાથ ધરી શકે અને નીતિઓ ઘડી શકે એ માટે આયોજનપંચ પંચવર્ષીય યોજનાઓ તૈયાર કરતું હતું. ૧૯૯૧ પછી એ ભૂમિકા રહી નથી. દેશના વિકાસમાં રાજ્યની ભૂમિકા સહાયકની – ગૌણ બની છે અને ખાનગી સાહસ પ્રમુખ ભૂમિકામાં આવી ગયું છે. ખાનગી સાહસ બજારનાં પરિબલોને વશવર્તીને પોતાની યોજના પ્રમાણે ચાલે છે. તેથી કોઈ મૂડીવાદી

દેશોમાં આર્થિક આયોજન કે આયોજનપંચ જોવા મળતું નથી. રશિયા અને અન્ય સામ્યવાદી દેશોએ સામ્યવાદનો ત્યાગ કરીને મૂડીવાદી પ્રથા અપનાવી લીધી એ પછી એ દેશોમાંથી પણ આયોજન અને આયોજનપંચે વિદાય લીધી જ છે.

૧૯૯૧ પછી આયોજનપંચની એના મૂળ સ્વરૂપે જરૂરિયાત રહી નહોતી તેમ છતાં પંચવર્ષીય યોજનાઓ ઘડાતી રહી અને આયોજનપંચ ચાલુ જ રહ્યું તે કેવળ કોંગ્રેસની નહેરુપરસ્તીનું પરિણામ હતું એમ નહિ કહી શકાય. દેશમાં વચ્ચે પાંચ વર્ષ અટલ બિહારી વાજપેયીના વડપણ નીચે એનડીએ સરકારનું શાસન આવ્યું જ હતું. એ સરકારે ઇચ્છ્યું હોત તો તે આયોજનપંચને નાબૂદ કરી શકી હોત. પણ તેણે એ દિશામાં વિચાર્યું નહોતું. મુદ્દો એ છે કે કાલગ્રસ્ત થયેલી સંસ્થાઓને નાબૂદ કરવામાં સરકારો ઘણો વિલંબ કરતી હોય છે. ઘણાં બધાં સરકારી તંત્રો મહત્ત્વનાં રહેતાં નથી તેથી જ ચલ્યા કરતાં હોય છે. આ સરકારી પરંપરા પ્રમાણે ૧૯૯૧ પછી આયોજનપંચ ચાલુ રહ્યું અને પંચવર્ષીય યોજનાઓ ઘડાતી રહી.

આયોજનપંચ દૂર થતાં પંચવર્ષીય યોજનાઓ પણ રહેશે નહિ અને સરકાર જે પ્રોજેક્ટ હાથ ધરે તે તેના સંદર્ભ વિના જ હાથ ધરવાના રહેશે. આ માટે સરકારના વિવિધ વિભાગો પાસે પંચવર્ષીય યોજનાના વિકલ્પે કોઈક પરિપ્રેક્ષ્ય હોવો જોઈશે. દા.ત., આગામી પાંચ-દસ વર્ષમાં જમીનમાર્ગોની લંબાઈ કેટલી અને ક્યાં વધારવી, ક્યાં અને કેટલી લંબાઈના રસ્તા પહોળા કરવા તે અંગેનું એક ચિત્ર હોવું જોઈએ. એવું જ વીજળી, શિક્ષણ વગેરે ક્ષેત્રના વિકાસ માટેનું એક દર્શન (વિઝન) સરકાર પાસે હોવું જોઈએ. આ માટે એક ‘થીન્ક ટેન્ક’નો વિચાર રમતો મૂકવામાં આવ્યો છે, પણ તેને અંગેનું ચિત્ર સ્પષ્ટ નથી. મુદ્દો એ છે કે સરકાર હવે દેશના વિકાસમાં કયા સ્વરૂપે અને કેટલા પ્રમાણમાં સામેલ થવા ઇચ્છે છે તે વિશે સ્પષ્ટ થયા વિના આયોજનપંચનું સ્થાન લેનાર સંસ્થાના સ્વરૂપ અને તેની ભૂમિકા વિશે વિચારણા થઈ શકે નહિ.

(બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪)

૨. યુજીસીને આટોપી લો

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન (યુજીસી) લગભગ આયોજનપંચ જેટલી જ જૂની અને કાલગ્રસ્ત થયેલી સંસ્થા છે. ૧૯૫૬માં પાર્લમેન્ટના કાયદાથી અસ્તિત્વમાં આવેલું યુજીસી ઇંગ્લેન્ડની યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિટીના નમૂના પર રચવામાં આવ્યું હતું. ઇંગ્લેન્ડમાં એ કમિટીનું ૧૯૮૯માં ચાર પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોમાં વિકેન્દ્રીકરણ કરી નાખવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં પણ યુજીસીની ભૂમિકા અને તેના સ્વરૂપ વિશે તત્કાળ પુનર્વિચારણા કરવાનું અનિવાર્ય બની ગયું છે, કેમ કે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી યુજીસી ‘સુપર યુનિવર્સિટી’ના સ્વાંગમાં આવીને દેશની યુનિવર્સિટીઓને તે પોતાનાં ડિપાર્ટમેન્ટની જેમ આદેશો આપવા લાગ્યું છે. દેશની યુનિવર્સિટીઓની સ્વાયત્તતાનું હનન કેવળ સરકારો જ નથી કરતી, યુજીસી પણ એમાં જોડાઈ ગયું છે.

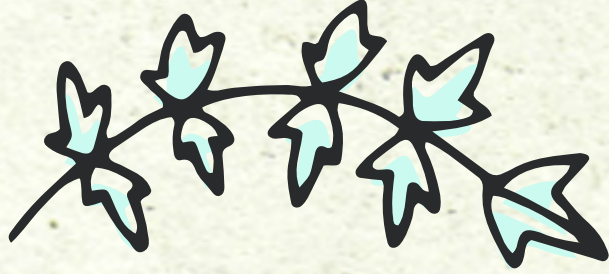
દેશની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ વચ્ચે 'સંકલન' (coordination) સાધવાના તેના એક ઉદ્દેશનું અર્થઘટન તેણે એકરૂપતા (uniformity) કરી નાખ્યું છે. એના એક ભાગ રૂપે પૂર્વ સ્નાતક અને અનુસ્નાતક શિક્ષણનાં વર્ષો ડિગ્રી આપતી તમામ યુનિવર્સિટીઓ - સંસ્થાઓ માટે સમાન હોવાં જોઈએ એવો ઝનૂની આગ્રહ તેણે રાખ્યો છે. દિલ્હી યુનિવર્સિટી, બેંગલોરની પ્રસિદ્ધ સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અને ખડગપુરની ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી (IIT)ના ચાર વર્ષના ડિગ્રી કોર્સની બાબતમાં થયેલો વિવાદ તેનું એક ઉદાહરણ છે. દિલ્હી યુનિવર્સિટી એક પરંપરાગત સંસ્થા હોઈ તેની બાબતમાં યુજીસીના આગ્રહને (પણ આદેશને નહિ) સમજી શકાય. પણ પ્રતિષ્ઠિત સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અને ખડગપુરની IITજેવી સ્વાયત્ત સંસ્થાઓને પણ તે પોતાની રીતે કામ ન કરવા દે તે અસહ્ય છે, કેમ કે આવી એકરૂપતા માટેનો યુજીસીનો આગ્રહ દેશમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના વિકાસ માટે વિઘાતક છે.

યુનિવર્સિટીઓની સ્વાયત્તતાને આપણે ત્યાં યોગ્ય રીતે સમજવામાં આવી નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંશોધન એ યુનિવર્સિટીનું કાર્યક્ષેત્ર છે. આ કાર્ય યુનિવર્સિટી કહેતાં તેના અધ્યાપકોને પોતાની રીતે કરવા દેવું તે યુનિવર્સિટીની સ્વાયત્તતા છે. વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોની પસંદગી, અભ્યાસક્રમોનું આયોજન અને તેનું વિષયવસ્તુ, પરીક્ષાપદ્ધતિ વગેરે શિક્ષણને સ્પર્શતી બાબતો યુનિવર્સિટી - કોલેજોના અધ્યાપકો દ્વારા જ નક્કી થઈ શકે કેમ કે એ એમનો ઈલાકો છે. અધ્યાપકોની સર્જકતા અને મૌલિકતાનો પૂરતો અવકાશ સાંપડે તે માટે પ્રવર્તમાન યુનિવર્સિટીના ઢાંચામાં પસંદગીની સંલગ્ન કોલેજોને સ્વાયત્તતા આપવાની ભલામણ કોઠારીપંચે કરી હતી તેનું અહીં સ્મરણ કરવું ઘટે.

યુનિવર્સિટીઓની સ્વાયત્તતા કેવળ શૈક્ષણિક ભૂમિકા પર જ આવશ્યક નથી, એક વ્યવહારુ ભૂમિકા પર પણ તે આવશ્યક છે. ઇંગ્લેન્ડમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં પસંદગીના વિદ્યાર્થીઓને બહુ ઓછા પ્રમાણમાં યુનિવર્સિટીઓમાં પ્રવેશ આપવામાં આવતો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રવેશ આપવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. એ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે નવી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપનાની સાથે પોલિટેકનિકના સ્વરૂપે ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે નવા સ્વરૂપની સંસ્થાઓનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું. અમેરિકામાં પહેલેથી જ ઉચ્ચ શિક્ષણ (માધ્યમિક શિક્ષણ પછીનું) લેવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ માટે મુક્ત જ હતું. તેના પરિણામે ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે બે વર્ષની જુનિયર કોલેજોથી શરૂ કરીને હાર્વર્ડ અને યેલ સુધીની વૈવિધ્યપૂર્ણ સંસ્થાઓ જોવા મળે છે. એ બધી સંસ્થાઓમાં અભ્યાસક્રમો અને તેમના સમયગાળાથી માંડીને ઘણી બાબતોમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. આ બધી સંસ્થાઓમાં અભ્યાસક્રમો અને તેમના સમયગાળાથી માંડીને ઘણી બાબતોમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. આ બધી સંસ્થાઓ તેમના વિદ્યાર્થીઓની શક્તિરુચિ અને જરૂરિયાતો, સંસ્થાની પોતાની ક્ષમતાઓની શક્તિરુચિ અને જરૂરિયાતો, સંસ્થાની પોતાની ક્ષમતાઓ અને પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને નજર સમક્ષ રાખીને અભ્યાસક્રમોનું આયોજન કરે છે.

મુદ્દો એ છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ વધે અને અર્થતંત્રના વિકાસ સાથે વૈવિધ્યપૂર્ણ માનવસંસાધન જરૂરી બને ત્યારે બધા વિદ્યાર્થીઓ માટે એકસરખા સાક્ષરી અભ્યાસક્રમો ન હોઈ શકે, તેમાં

પૂરતું વૈવિધ્ય પ્રવેશવું જોઈએ. એ માટે શિક્ષણનું આયોજન વિકેન્દ્રિત રીતે કરવાનું છે, મતલબ કે ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે કામ કરતી સંસ્થાઓને પૂરતી મોકળાશ – સ્વાયત્તતા આપવાની છે. આજે યુજીસી બરાબર તેનાથી ઊલટી દિશામાં જઈ રહ્યું છે. તે ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓને ઓછી ને ઓછી મોકળાશ આપતું જાય છે. અર્થતંત્રના ક્ષેત્રે આપણે ઉદારીકરણની નીતિ અપનાવી છે, અર્થતંત્રના ક્ષેત્રે આપણે ઉદારીકરણની નીતિ અપનાવી છે, પણ ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે યુજીસીનાં નિયંત્રણો વધતાં જ જાય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણને વિકસાવવાના દષ્ટિબિંદુથી આ એક પ્રતિકૂળ વલણ છે. યુજીસીને તેના વર્તમાન સ્વરૂપે આટોપી લેવાનો સમય ક્યારનોય પાકી ગયો છે.

લેખક-સંપર્ક

આ અંકના લેખકો

વિનોદ ભટ્ટ, અમદાવાદ : 079-25452700

પરાગ મ. ત્રિવેદી, જૂનાગઢ

રેખા સરવૈયા, મોરબી : rekhaha.gas@gmail.com

અજય સરવૈયા, વડોદરા : ajaya211@gmail.com

દિલીપ ઝવેરી, મુંબઈ : jhaveridileep@gmail.com

અશ્વિની બાપટ, મુંબઈ : asbapat62@yahoo.co.in

રમેશ બી. શાહ, અમદાવાદ : 079-26301265

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

www.ekatrafoundation.org/books

સર્જક-પરિચય - સર્જક સુરેશ જોશી

સાહિત્યમાં જુદી જુદી શક્તિવાળા અનેક લેખકો હોવાના, પ્રભાવશાળી લેખકો પણ કેટલાક હોવાના; પણ આખા સાહિત્ય-સમયમાં પરિવર્તન આણનારા તો સદીમાં એક-બે જ હોવાના – સુરેશ જોશી આપણા એવા યુગવર્તી સાહિત્યકાર, ગુજરાતીમાં આધુનિક યુગના અગ્રણી પ્રવર્તક.

સુરેશ હરિપ્રસાદ જોશી (જ. 30, મે 1921 – અવ. 6, સપ્ટેમ્બર 1986) દક્ષિણ ગુજરાતના વાલોડમાં જન્મ્યા, સોનગઢના પ્રકૃતિરમ્ય વનવિસ્તારમાં ઊછર્યા; મુંબઈમાંથી એમ.એ. થયા પછી કરાંચી, વલ્લભવિદ્યાનગરમાં અધ્યાપન કર્યું. પણ એમની લાંબી કારકિર્દી (1951 થી 1981) વડોદરાની મ.સ. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીના પ્રોફેસર તરીકેની. વડોદરા જ એમની ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું થાનક. સુરેશ જોશીએ વિશ્વભરના સાહિત્યનો વિશાળ અને ઊંડો પરિચય કેળવ્યો. એ પરિશીલન દ્વારા, પરંપરાગત ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રવાહને એમણે આધુનિક આંદોલનોથી પલટ્યો. અને એકધારા વિવેચન (પંદર જેટલા ગ્રંથો) દ્વારા, ‘ક્ષિતિજ’ વગેરે છ જેટલાં સામયિકો દ્વારા, કવિતા-વાર્તા-નવલકથા-વિવેચનનાં અનેક પુસ્તકોના અનુવાદદ્વારા એમણે તેજસ્વી પ્રતિભાના તેજથી ગુજરાતીમાં એક નવા યુગની આબોહવા પ્રગટાવી.

સર્જક તરીકે એમણે કવિતા, નવલકથા તો લખ્યાં જ. પણ એમની સર્જકતાનું શિખર વાર્તાઓ (પહેલું પુસ્તક ‘ગૃહપ્રવેશ’-1957)થી રચાયું. કેવળ વારતા નહીં પણ મનમાં ઊંડાણોનો પરિચય કરાવતી વાર્તા, માત્ર કથા નહીં પણ રચના – એ, એમનાથી શરૂ થયેલી, ગુજરાતી વાર્તાનો નવો ચહેરો, એની આગવી વિશેષતા. સુરેશ જોશીનું બીજું સર્જક-શિખર તે એમના સર્જનાત્મક, અંગત ઉષ્માવાળા લલિત નિબંધો – ‘જનાન્તિકે’ (1965) થી શરૂ થયેલો એ આનંદ-પ્રવાહ બીજાં પાંચ પુસ્તકોમાં વિસ્તર્યો.

નિબંધ-સંગ્રહ ‘જનાન્તિકે’

આ પુસ્તકમાં સર્જક તમારી સાથે વાત માંડે છે – જરાય દૂર બેસીને નહીં, પ્રેમથી નિકટ બેસીને. જનાન્તિકે એટલે કાનમાં કરેલી વાત – મધુર અને અંગત. એ અંગત વાતોમાં બાળપણનાં વિસ્મય ભર્યાં સ્મરણો છે, શૈશવની ને પ્રકૃતિની રમણીય લીલાઓ છે. ને એવી જ રમણીય લીલા છે કલ્પનાભરી અને શિષ્ટ-મિષ્ટ રીતિની ભાષાની. આપણી અંદર-બહારની આ સુંદર સૃષ્ટિ એક સર્જકના અવાજથી કેવી અધિકતર સુંદર બને છે એ જાદુ આ પુસ્તકના પહેલા વાક્યથી જ શરૂ થઈ જવાનો છે. એનો 1... 2... 3 એવો પ્રત્યેક ખંડ અલગ અલગ રાગિણી જેવો સંતર્પક છે. તો, પ્રવેશો...

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર ને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

અમારો ભાવનામંત્ર છે :

ગુજરાતીની ઉત્તમ કૃતિઓને પલકમાત્રમાં બહોળા વાચકો સુધી પ્રસારવી

વીજાણુ ગ્રંથો
eBooks

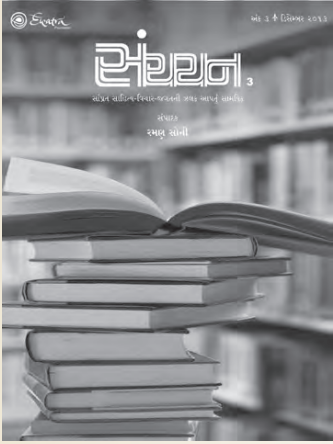

વીજાણુ રૂપાંતર પાછળનો અમારો દષ્ટિકોણ વાચકોને પુસ્તક

તરફ આકર્ષીને એને ગ્રંથમાં જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રવેશ આપવાનો છે. એથી -

‘રસપ્રદ-અને-ઉત્તમ’ના ધોરણે શિષ્ટ ગુજરાતી ગ્રંથોને અમે આ રીતે આકાર આપીએ છીએ :

- ❖ ગ્રંથનું મૂળ આવરણચિત્ર ❖ લેખકનો ફોટોગ્રાફ
- ❖ લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા સરળ પ્રવેશક પરિચયો ❖ અને એ પછી મૂળ ગ્રંથસામગ્રી (text)

આ પદ્ધતિએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં અમે ૩૦ ગ્રંથોને વીજાણુ રૂપ આપ્યું છે.
જેમકે: જનાન્તિકે, અમૃતા, અરધી સદીની વાચનયાત્રા, અશ્રુઘર, ખરા બપોર...
પ્રતિમાસ એમાં એક એક પુસ્તક ઉમેરાતું જાય એવી અમારી યોજના છે.

વી-સામયિક
eMagazine

સંચયન

સંપાદક રમણ સોની

- ❖ વાચકો સાથે ગોષ્ઠિ કરતું ને હળવાશથી સાહિત્યના મર્મોને ચીંધતું સંપાદકીય
- ❖ સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-લક્ષી સામયિકોમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓનું ચયન ❖ સમગ્ર સાહિત્યપટને આવરી લેતા - મધ્યકાલીનથી અર્વાચીન, આધુનિકથી આજ લગીના - સર્વ સ્વરૂપોના ગ્રંથોમાંથી સ્મરણીય અને સુવાચ્ય, માર્મિક અને રમણીય કૃતિઓનું ચયન ❖ ફોટોગ્રાફ, કૃતિ-લેખક-પરિચય દ્વારા યથાયોગ્ય ભૂમિકા રચતી ટૂંકી પ્રવેશક નોંધો ❖ બહુરંગી નયનરમ્ય મુદ્રણસજ્જા દ્વારા ઉત્તમની આકર્ષક રજૂઆત ❖ ગુજરાતી ભારતીય વિદેશી ચિત્રકારોની કળાકૃતિઓનો પણ સમાવેશ

દર બે મહિને વીજાણુ પડદે પ્રગટ થતા ‘સંચયન’ના ૮ અંકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. ઉમળકાભર્યા અનેક પ્રતિભાવો મળતા રહ્યા છે. આપનું પણ email ID મોકલો, અંકો મેળવવા- atulraval@ekatrafoundation.org

વીજાણુ પરદે અનેક ગ્રંથો-કૃતિઓ :
સંઘરવાં કેટલાં સહેલાં! વાંચવાં કેટલાં સુખદાયી!

તો નિમંત્રણ છે : ગ્રંથ-સામયિક-વિશ્વમાં પ્રવેશ કરવા www.ekatrafoundation.org ઉપર click કરો

: સંપર્ક :

અતુલ રાવલ
atulraval@ekatrafoundation.org
135 Tradition Pkwy., Flowood, MS 39232 • USA • Phone: 1-704-756-1325

રાજેશ મશરૂવાળા
mashru@ekatrafoundation.org

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013-2014 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

2015 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.